

SIASI 'O SĪSŪ KALAISI 'O E KAU MĀ'ONI'ONI 'I HE NGAahi 'AHO KIMUI NÍ • 'AOKOSI 2016

Liahona

**Ko ha Fakakaukau
Ta'engata 'i he
Ngaahi Fatongia 'o e
Kakai Fefiné, p. 26**

Ko e Hā 'a e 'UHINGA Mo'oni
'o e Ma'u ha Tui? p. 16

Founga 'e Lava he Kau
Takí 'o Tokoni'i 'a e To'u
Tupú ke Faiako, p. 24

Ngaahi Talanoa Lavame'á:
Founga Ne Tau Hoko ai 'o
Mo'ui Fakafalala pē Kiate
Kitautolú, p. 36–41, 54

"Oku tuku kiate kimoutolu ke mou fakamāu'i, ko'euhi ke mou 'ilo'i'a e lelei mei he kovi;
pea ko e founga ke fakamāu'i'oku mahinongofua, ko'euhi ke mou 'ilo ai' i ha 'ilo haohaoa,
'o hangē'oku faikehekehe 'a e 'ahó mei he pō fakapō'uli."

Molonai 7:15

4

NGAAHI PŌPOAKÍ

- 4 Pōpoaki 'a e Kau Palesitenisi 'Uluakí: Ko e 'Amanaki Lelei-'anga 'o e 'Ofa 'a e Fāfili Ta'engatá**
Fai 'e Palesiteni Henry B. Eyring
- 7 Pōpoaki 'a e Faiako 'A'ahí: Ko Hono Tanumaki Fakataha 'o e Ngaahi Fāfili**

'I HE TAKAFÍ

'I mu'á: Tā 'o ha fa'ē mo 'ene tama fefine na'e fai 'e Mathew Reier, 'i Kana, 'Aflika Hihifo. Tafa'aki ki loto 'o e takafi mu'á: Faitaá © iStock/Thinkstock. 'I loto he takafi muí: Faitaá 'e Les Nilsson.

NGAAHI TALANOA LALAHÍ

- 16 Ko Hono Tali e Finangalo mo e Taimi 'a e 'Eiki**
Fai 'e 'Eletā David A. Bednar
Ko e tui mālohi ki he Fakamo'uí ko e tali Hono finangalo mo 'Ene taimí, 'o a'u ai pē kapau ko hono olá 'oku 'ikai ko e me'a ia na'a tau fie ma'ú.
- 26 Ko e Hoko ko ha Fefiné: Ko ha 'UHINGA Ta'engata**
Fai 'e Sharon Eubank
'Oku hoko 'a e mahino totonu mo e mo'ui 'aki e tokāteline 'a e 'Otuá 'i he Siasí ko ha ma'ú'anga mālohi ki he kakai fefiné.
- 32 Ko e Ngaahi Tohi Folofola Ne Molé**
Fai 'e 'Eletā Gene R. Cook
'Oku 'ikai ngata pē 'i he tali 'e he 'Eiki 'etau ngaahi lotú kae tāpuekina e mo'ui 'o ha taha.

NGAAHI TAFa'AKÍ

- 8 Kí'i Tohi Fakamatala 'o e Konifelenisi 'o 'Epeleli 2016**
- 10 Ko e Me'a 'Oku Tau Tui Ki Ai: 'Oku Tau Tui ki Hono Tauhi 'o e Ngaahi Fekau 'e Hongofulú**
- 12 Ngaahi Fakakaukáu: 'UHINGA 'e Hongofulu 'Oku Ou Manako ai 'i he Tohi 'a Molomoná**
Fai 'e David Fullmer
- 13 Ko e Ngāue 'i he Siasí: Ko Ha Me'a'ofa Ma'ongo'onga Ange Fau**
Fai 'e Chris Deaver
- 14 Ngaahi Ongoongo 'o e Siasí: Kau Palesitenisi Faka'eliá**
- 24 Faiako 'I He Founa 'a e Fakamo'uí: Ko e Tokoni'i 'o e To'u Tupú ke Faiakó**
Fai 'e Brian K. Ashton
- 36 Le'o 'o e Kau Mā'oní'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní**
- 80 Kae 'Oua Ke Tau Toe Fe'iloaki: Ngaahi Maná**
Fai 'e 'Eletā Matthew Cowley

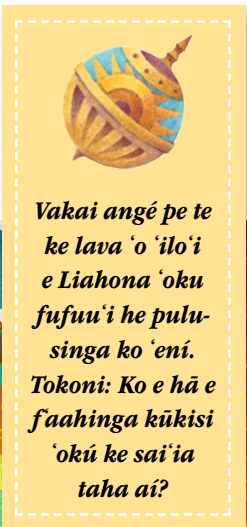
42

42 Tu'u Ma'u 'ia Kalaisi

Fai 'e 'Eletā L. Whitney Clayton
Ko Sīsū Kalaisi 'a e kī ki he mo'ui mahutafeā. 'Oku hanga 'e he fakatupulaki e ngaahi tu'unga fakalaumālie lelei 'iate Iā 'o 'ai ke tau ikuna mo ma'u ha nonga 'i he lolotonga 'o hotau ngaahi faingata'ā.

49 'Oku Mou Faka'e'i'eiki

Fai 'e Kathy Kipp Clayton
Ko ha me'a 'eni 'e tolu ke ta'ofi kae lava ke ke laka hake ki he tu'unga 'o ho tu'unga ta'engata.

Vakai angé pe te ke lava 'o 'ilo'i e Liahona 'oku fufuu'i he pulu-singa ko 'eni. Tokoni: Ko e hā e faahinga kükisi 'oku ke sai'ia taha ai?

64

50 Na'e Fakahaofi Au 'e Hoku Tuonga'ané

Fai 'e Brittney Ann Harman
Te u hounga'ia ma'u pē 'i he'e-ku fakaafe'i hoku tuonga'ané ke kamata 'alu mo au ki he temipalé 'i he hoko hono ta'u 12, koe'uhí na'á ku fie ma'u 'ene poupou' i he ngaahi ta'u kimui angé.

53 Pousitā: 'Oua 'e Tuku ke Ma'u Koe

54 Tokateu ki Hono Kaha'ú

Fai 'e Miriam Bay
Na'e kamata 'e ha ki'i ta'ahine ta'u 11 ha pisinisi trampoline ke 'aonga ki hono koló 'i he hili 'ene kau ki ha kalasi mo'ui fakafalala pē kiate kita ne fakahoko 'e he Siasí.

58 Ngaahi Fehu'i mo e Tali

'Oku 'i ai haku kaungāme'a 'okū ne ongo'i hangē 'oku 'ikai hano toe kaungāme'a 'i he lotū, tukukehe pē au. Ko e hā te u lava 'o fai ke tokoni'i iā?

60 'I he Tokoni 'a e 'Otuá

Fai 'e 'Eletā Timothy J. Dyches

63 Tali mei he Kau Taki 'o e Siasí: Founga ke Kei Mo'ui Taau Aí

Fai 'e Palesiteni Thomas S. Monson

64 Founga 'Oku ou 'Ilo Aí: Fekumi ki he 'Otuá

Fai 'e Ismael Ezequiel Polanco Almonte

Na'e tali 'eku ngaahi lotū 'i he hili ha ngaahi ta'u 'o 'eku fekumi ki he mo'oní, 'i he taimi na'á ku 'alu ai ki he semineí mo hoku kaungāme'ā.

68

66 Ko 'Etau 'I he Feitu'u 'Oku Totonu Ke Tau 'I Aí

Fai 'e 'Eletā Randy D. Funk

68 Ko e Kī'i Fo'i Hina 'o e Fakalongolóngó

Fai 'e Ray Goldrup

Na'e toki mahu'inga'ia 'a Keisi 'i he nge'si hina na'e foaki ange 'e he'ene kui tangatā 'i he hili ha ngaahi uike si'i mei he me'afaka'eiki e tokoua 'ene tamaí.

70 Ongó Nimá, Lotó, mo ha Malimali

Fai 'e Laura Goodrich

Na'e loto 'a Litia ke faka'ofó'ofa 'o tatau tofu pē mo 'ene fine'eikí, ka na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane lipisitiki. Na'e talaange he'ene fine'eikí 'a e feitu'u 'oku ma'u ai 'a e faka'ofó'ofa mo'oní.

72 Ko e Tali mei ha 'Aposetolo: Ko e hā 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e fāmili?

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

73 Ko 'Etau Pēsí

74 Ko e Kau Mo'unga'i Tangata 'i he Tohi 'a Molomoná: Na'e Fakamo'oni 'a Samuela

75 'Oku Ou Lava 'o Lau e Tohi 'a Molomoná

76 Ngaahi Talanoa 'o e Tohi 'a Molomoná: 'Oku Ako'i 'e Samuela Fekau'aki mo Sīsū

79 Peesi Valivalí

**'AOKOSI 2016 VOLUME 40 FIKA 8
LIAHONA 13288 900**

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni' a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Māōnioni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni

Ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki: Thomas S. Monson, Henry B. Eyring, Dieter F. Uchtdorf

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā:

Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, M. Russell Ballard, Robert D. Hales, Jeffrey R. Holland, David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund

Ētita: Joseph W. Sitati

Kau Tokoni Ētita: James B. Martino, Carol F. McConkie

Kau 'Etivaisā: Brian K. Ashton, Randall K. Bennett, Craig A. Cardon, Cheryl A. Esplin, Christoffel Golden, Douglas D. Holmes, Larry R. Lawrence, Carole M. Stephens

Talēkita Pulē: Peter F. Evans

Talēkita 'o e Tokoni ki he Fāmili mo e Mēmipā:

Vincent A. Vaughn

Talēkita 'o e Ngaahi Makasini 'a e Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisinisi: Garff Cannon

Talēkita Pulē: R. Val Johnson

Tokoni Ētita Pulē: Ryan Carr

Tokoni Faipulusi: Megan VerHoef Seitz

Timi ki hono Tohi mo hono Ētita: Brittany Beattie, David

Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flitton, Lori Fuller, Garrett H. Garff, LaRene Porter Gaunt, Jill Hacking, Charlotte Larocabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdock, Sally Johnson Odekirk, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Anne Selu, Paul VanDenBergh, Marissa Widdison

Talēkita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talēkita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Kau Ngāue ki hono Fokotu'utu'ū 'o e Makasini: Jeanette Andrews, Fay P. Andrus, C. Kimball Bott, Thomas Child, Nate Gines, Colleen Hincley, Eric P. Johnsen, Susan Lofgren, Scott M. Mooy, Mark W. Robison, Rachel Smith, Brad Teare, K. Nicole Walkenhorst

Kou'ōineita Intellectual Property: Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini: Jane Ann Peters

Timi ki he Fakatātā mo e Fakatahataha'i 'o e Makasini:

Connie Bowthorpe Bridge, Julie Burdett, Bryan W. Gyg, Ginny J. Nilson, Gayle Tate Rafferty, Derek Richardson

Fokotu'utu'ū: Jeff L. Martin

Talēkita ki he Pāki: Craig K. Sedgwick

Talēkita ki hono Tufaki: Stephen R. Christiansen

Kau Ngāue ki he Liahonā 'i Tongā:

Ētita: Tūlima L. Finau

Tokoni Ētita: Patrick Taufa

Kaungā Ētita

Ko e totongi ki hono fakakāto'a 'o e ngaahi *Liahona* he tau'ū oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki ai 'a e totongi mo e ngaahi faka'ēke'ēke: Senitā Tufaki'anga Nāunau, Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Māōnioni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ni, PO Box 109, Nukualofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke ma'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o makasini 'i he ngaahi fonua mavahe mei he 'Iunaiteti Siteiti' mo Kānata, 'alu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tufaki'anga nāunau 'a e Siasi pe taki fakauoti pe fakakolō.

'Omi 'a e ngaahi fakamatalā mo e ngaahi faka'ēke'ēke he 'initaneti 'i he *liahona.lds.org*; 'i he meli ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe 'i-meli ki he *liahona@ldschurch.org*.

Ko e *Liahona* (ko ha lea 'i he Tohi 'a Molomonā 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe meā "fakahinohino") 'oku pulusi 'a e Makasini Fakavaha'a Pule'angā 'i he lea faka-'Alapēni, 'Amēnia, Pisilama, Kempoutia, Pulu'ālia, Sepuano, Siaina, Siaina (faka'ingofu'āi), Koloēsia, Seki, Tenima'ake, Hōlani, Pilitānia, 'Esitōnia, Fisi, Finilani, Falanisee, Siamanē, Kalisi, Hungali, 'Aisileni, 'Initonēsiā, 'Itali, Siapani, Kilipati, Kōleā, Letiviā, Lifuēniā, Malakasi, Māseilisi, Mongokōliā, Noauē, Pōlani, Potukali, Lumēniā, Lūsia, Ha'amoā, Silovēnia, Sipeini, Suisalanī, Suēteni, Suahili, Takalōkā, Tahiti, Taileni, Tongā, 'Iukuleini, Eitu mo e faka-Vietinemi. (Oku hekeheke pe 'a e tu'o lahi hono pulusi, 'o fakatatau mo e lea fakafonua.)

© 2016 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti' 'o Amelika.

'E lava ke hiki ha tatau 'o e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakatātā 'i he *Liahonā* ke faka'aonga'i ki he ngaahi me'a 'a e Siasi 'oku 'ikai fakakomēsiale pe faka'aonga'i pē 'i 'api. He 'ikai lava ke hiki tatau ha ngaahi nāunau 'oku fakaha'i atu ai hano fakatapatapu, 'i he tafa'aki 'oku fakamatalā ai e tokotaha 'oku 'aana e fakatātā. 'Oku totonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fahu'i ki he Intellectual Property Office, 50 East North Temple Street, Salt Lake City, UT 84150, USA; 'i-meli: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada:

August 2016 Vol. 40 No. 8. LIAHONA (USPS 311) Tongan (ISSN 1522-9254) is published monthly by The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints, 50 East North Temple, Salt Lake City, UT 84150. USA subscription price is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus applicable taxes. Periodicals Postage Paid at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice required for change of address. Include address label from a recent issue; old and new address *must* be included. Send USA and Canadian subscriptions to Salt Lake Distribution Center at address below. Subscription help line: 1-800-537-5971. Credit card orders (Visa, MasterCard, American Express) may be taken by phone. (Canada Poste Information: Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see DMM 507.1.5.2).

NONPOSTAL AND MILITARY FACILITIES: Send address changes to Distribution Services, Church Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City, UT 84126-0368, USA.

Ngaahi Fakakaukau Ma'á e Efiati Fakafāmili 'i 'Apí

'Oku 'i he makasini ko 'eni ha ngaahi fakamatala mo e ngaahi 'ekitiviti 'e lava ke faka'aonga'i 'i he efiati fakafāmili 'i 'apí. Ko ha sipinga 'eni 'e ua.

“UHINGA 'E HONGOFULU 'OKU OU SAĪIA AI 'I HE TOHI 'A MOLOMONÁ,” peesi 12: Hili ha'amou lau fakataha fakafāmili e fakamatala ko 'eni, te ke lava 'o fakaafe'i 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmili ke nau hiki 'a e ngaahi 'uhinga 'oku nau sa'ia ai 'i he Tohi 'a Molomonā. Fakakaukau ke kole ki he tokotaha kotoa ke nau vahevahe 'enau lisi mo 'enau potufolofola manakó mei he Tohi 'a Molomonā. Te mou lava 'o fokotu'ū ha taumu'a ke ma'u ai ha ngaahi 'uhinga lahi ange ho'omou sa'ia 'i he Tohi 'a Molomonā 'i ho'omou toutou lau fakataha iá.

“KO 'ETAU 'I HE FEITU'U 'OKU TOTONU KE TAU 'I AI,” peesi 66: Te mou lava 'o lau fekau'aki mo e 'ausia 'a 'Eletā Fungí (Funk) 'i héne fili ke tu'u 'i ha potu māōnioni' pea mou toki fakahoko 'a e 'ekitiviti 'i he peesi 67. Fakakaukau ke mou alea'i fakafāmili 'a e me'a 'oku ne 'ai ha feitu'ū ke māōnioni' pea mo e founga 'e lava ai 'e he tokotaha kotoa 'o tu'u 'i he potu māōnioni', 'o tatau ai pē kapau 'oku 'ikai ko ha loto falelotu pe temi-pale. Alea'i 'a e mahuinga mo e fatongia 'o e Laumālie Māōnioni' 'i hono tokoni' kitautolu ke tau tu'u 'i he ngaahi potu māōnioni.

TOE LAHI ANGE 'I HE 'INITANETÍ

'Oku ma'u 'a e *Liahonā* mo e ngaahi nāunau kehe 'a e Siasi 'i ha ngaahi lea fakafonua lahi 'i he languages.lds.org. Vakai ki he [facebook.com/liahona.magazine](https://www.facebook.com/liahona.magazine) (ma'u 'i he lea faka-Pilitāniā, faka-Potukali, mo e faka-Sipeini) ke ma'u ha ngaahi pōpoaki fakalaumālie, ngaahi fakakaukau ki he efiati fakafāmili 'i 'apí, mo e ngaahi fakamatala te ke lava 'o vahevahe mo ho fāmili mo e kaungāme'a.

NGAAHI KAVEINGA 'I HE MAKASINI KO 'ENÍ

'Oku fakafongā 'i 'e he ngaahi mata'ifikā 'a e peesi 'uluaki 'o e fakamatalā.

Faiako, 13, 24

Fakalelei, 4, 16, 42

Fakamo'oni, 63, 74

Fāmili, 4, 7, 50, 72

Folofola, 32

Hisitōlia fakafāmili, 50

Kaungāme'a, 58, 64

Laumālie Māōnioni, 26,

54, 66, 68

Lea 'o e Potó, 37, 63

Lotu, 32, 60, 64

Mateuteu ki ha me'a

fakatu'upakē, 36

Ma'ulotu, 50, 66

Mo'ua, 39

Mo'ui fakafalala pē kiate

kitā, 36, 37, 38, 39, 40,

41, 54

Mo'ui Lelei Fakaesinó,

16, 37

Mo'ui tāu, 63

Natula faka'otuá, 26, 49

Ngaahi maná, 80

Ngaahi tāpuaki 'o e

lakanga fakataula'eiki,

16, 80

Ngaahi Uiu'i, 13

Ngāue fakatemipalē,

4, 50

Ngāue Ma'ūanga

Mo'ui, 38

'Ofá, 4, 70

Ponokalafi, 63

Semineli, 64

Sīsū Kalaisi, 12, 16, 42,

73, 75, 76

Talangofuá, 10, 42

Tekinolosia, 53

Tohi 'a Molomoná, 12, 63,

74, 75, 76

Tokāteline 'o Kalaisi, 26

Tokonaki mo tauhi e

me'atokoní, 40

Tokoni, 13, 54, 70

To'u Tupú, 24

Tuí, 16, 38, 42, 60, 80

Ului, 32, 64

Vahehongofulu, 79

**Fai 'e Palesiteni
Henry B. Eyring**

Tokoni 'Uluaki 'i he
Kau PalesitenisĪ
'Uluakí

KO E 'AMANAKI LELEI'ANGA 'O E 'Ofa 'a e Fāmili Ta'engatá

The ngaahi me'a'ofa kotoa kuo teuteu 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá ma'a 'Ene fānaú, ko e mahu'inga tahá ko e mo'ui ta'engatá (vakai, T&F 14:7). Ko e me'a'ofa ko iá ke tau nofo mo hotau fāmilí 'i he 'ao 'o e 'Otuá ko e Tamai mo Hono 'Alo 'Ofa'angá 'o laui kuonga. Ko e nāunau fakasilesitiale pē 'a e mā'olunga taha 'i he ngaahi nāunau 'o e 'Otuá, 'e hoko atu ai 'a e ngaahi ha'i 'ofa 'o e mo'ui fakafāmilí.

'Oku tau 'amanaki lelei kotoa atu ki he fiefia 'o e nofo 'i he ngaahi fāmilí 'ofá. Ko ha ongo ia kuo te'eki ke a'usia 'e ha ni'ihī 'o kitautolu—ko ha ongo 'oku tau 'ilo 'oku malava ka kuo te'eki ai ke tau fakatokanga'i. Mahalo kuo tau 'osi sio ai 'i he mo'ui 'a ha ni'ihī kehe. Pea mo ha ni'ihī kehe 'iate kitautolu, 'a e fotu ngali mo'oni mo mahu'inga ange e 'ofa fakafāmilí 'i he taimi kuo fakamāvae'i ai 'e he maté kitautolu mei ha fānau, mei ha fa'ē, ha tamai, ha tokoua, ha tuofefine, pe ha kui 'ofa mo 'ofeina.

Kuo tau 'osi ongo'i kotoa e 'unaloto ke tau toe lava 'i ha 'aho 'o ongo'i e 'ofa 'a e mēmipa ko ia 'o e fāmilí 'oku tau 'ofa a' pea 'oku tau 'unaloto 'eni ke toe fe'iloaki mo ia.

'Oku 'afio'i he'etau Tamai Hēvani 'ofá 'a hotau lotó. Ko 'Ene taumu'á ke foaki mai e fiefiá kiate kitautolu (vakai, 2 Nifai 2:25). Pea ko ia na'á Ne foaki mai 'a Hono 'Aló ko ha me'a'ofa ke hokohoko atu 'a e fiefia 'o e feohi fakafāmilí 'o laui kuonga. Te tau toetu'u koe'uhí kuo veteange 'e he Fakamo'uí 'a e ngaahi ha'i 'o e maté. Tu'unga 'i He'ene fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá, te tau lava ai, 'i he'e-tau tuí mo e fakatomalá, ke mo'ui taau mo e nāunau fakasilesitiale, 'a ia 'oku fakataha 'i ai 'a e ngaahi fāmilí 'i he 'ofá 'o laui kuonga.

Na'e fekau'i mai 'e he Fakamo'uí 'a e Palōfita ko 'Ilai-siaá kia Siosefa Sāmīta ke fakafoki mai 'a e ngaahi kī 'o e

lakanga fakataula'eikí (vakai, T&F 110). Na'e 'omi fakataha 'a e ngaahi kī ko iá mo e mālohi 'o e silá, ko hono foaki 'o e me'a'ofa mahu'inga taha 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú—ko e mo'ui ta'engata 'i he ngaahi fāmilí kuo fakama'u fakataha ke laui kuongá.

Ko ha me'a'ofa ia 'e ala 'ekea 'e he fānau kotoa pē 'a e 'Otuá 'oku ha'u ki he māmaní. Na'e fakasītu'a'i 'e ha vahetolu 'e taha 'o 'Ene fānau fakalaumālié 'a 'Ene foakí 'i he maama fakalaumālié. Tu'unga 'i he 'ikai ma'u ha tui fe'ungá mo 'enau angatu'u fakahāhaá, na'a nau fili ai ke 'oua na'a nau teitei fiefia 'i he me'a'ofa 'a e Tamai Hēvani ko e fāmilí ta'engatá.

Ko kitautolu ko ē ne tau lava 'i 'a e sivi mahu'inga 'i he maama fakalaumālié mo taau ke ma'u 'a e me'a'ofa 'o e sino fakamatelié, 'oku kei 'atautolu pē ke fakahoko 'a e fili ma'ongo'onga 'o e mo'ui ta'engatá, Kapau 'oku tau monū'ia ke 'ilo 'a e ongoongolelei kuo fakafoki maí, te tau lava 'o fili ke fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava mo e 'Otuá 'a ia 'okú ne fakafe'unga'i kitautolu ki he mo'ui ta'engatá. 'I he'etau kātaki 'i he faivelenga ko iá, 'e fakapapau'i mai 'e he Laumālie Mā'oni'oní 'etau 'amanakí mo e falala 'oku tau 'i he hala ki he mo'ui ta'engatá, ke nofo ko e ngaahi fāmilí 'o laui kuonga 'i he nāunau fakasilesitiale.

'E hangē 'a e fiefia ta'engata ko iá ki ha ni'ihī, ko ha nofo-i-lelengá pe 'amanaki ta'ehokó. Mahalo ne fai 'e he mātu'á, fānaú, ngaahi tokouá mo e tuofāfiné ha ngaahi fili hangē 'okú ne fakata'e'aonga'i kinautolu mei he mo'ui ta'engatá. Mahalo na'a a'u pē ki ha 'o fifili pe kuó ke 'osi fe'unga koā tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.

Na'e akonaki mai 'e ha palōfita 'a e 'Otuá kiate au 'o u ma'u ai ha nonga. Na'á ku manavasí'i na'a hoko e ngaahi

fili 'a e ni'ihi kehé ke ta'emalava ai ke nofo fakataha homau fāmilí 'o ta'e-ngata. Na'á ne pehē, "Okú ke hoha'a ki he palopalema hala. Mo'ui taau pē mo e nāunau fakasilesitialé, pea 'e toe faka'ofa'ofa ange 'a e fa'unga 'o e fāmilí 'i he me'a 'okú ke lava 'o mafakakaukau'í."

'Oku ou fakamo'oni atu kiate kinautolu kotoa 'oku hanga 'e he'enau a'usia fakatāutahá pe nofomalí mo e

fānau—pe hala ha mali pe fānau—'o faka'uli'ulilātai 'enau 'amanakí: 'Oku 'afio'í mo 'ofa e Tamai Hēvaní 'iate kimoutolu ko 'Ene fānau fakalaumālie. Lolotonga ho'omou nofo mo Ia pea mo Hono 'Alo 'Ofa'angá 'i he maama fakalaumālié, na'á Na fakatoka ki homou lotó 'a e 'amanaki lelei 'oku mou ma'u ki he mo'ui ta'engatá. Te mou lava he taimí ni 'o ongo'i pea te mou ongo'i 'i he maama ka hoko maí

'a e 'ofa fakafāmilí 'oku finangalo ho'omou Tamai mo Hono 'Alo 'Ofa'angá ke mou ma'ú, 'i he mālohi 'o e ngāue 'a e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí pea mo e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

'Oku ou fakamo'oni ko e taimi te mou mo'ui taau ai mo e nāunau fakasilesitialé, 'e 'amoutolu 'a e tala-'ofa fakaepalōfitá "e faka'ofa'ofa ange 'a e fa'unga 'o e fāmilí 'i he me'a 'oku [mou] lava 'o mafakakaukau'í." ■

KO E AKONAKI MEI HE PŌPOAKI KO 'ENÍ

Fakakaukau ke kamata 'aki hano fakahā ange kiate kinautolu 'okú ke ako'í ha momeniti na'á ke hounga'ia ai 'i he 'amanaki lelei ki he fāmilí ta'engatá. Fakaafe'i ke nau fakalaulauloto ki he ngaahi momeniti ne nau ongo'i hounga'ia ai 'i he fāmilí ta'engatá. Kole ange pe te nau fie

vahevahe ia. Pea te ke lava leva ke fakaafe'i kinautolu ke nau fakakaukau ki ha ngaahi founga ke fakalalalaka ai mo mo'ui taau ange mo e nāunau fakasilesitialé kae lava ke 'anautolu 'a e tala'ofa fakaepalōfita 'o e "faka'ofa'ofa ange 'a e fa'unga 'o e fāmilí 'i he me'a 'oku [nau] lava 'o mafakakaukau'í."

Vahevahe 'o e Fiefia Ta'engatá

Ko e taha 'o e ngaahi me'a lelei taha fekau'aki mo e ongo-ongolelei ko hono 'ilo e palani 'o e fakamo'uí. 'Oku tau ma'u e faingamālie faka'ofa'ofa ke nofo mo hotau fāmilí 'o ta'engata. 'Oku tokoni mai 'a e 'ilo ko iá ke tau ma'u ha 'ama-naki lelei 'i ha taimi 'oku tau ongo'i 'oku lōmekina ai kitautolu 'e he māmani. 'Oku ako'i mai 'e Palesiteni 'Aealingi, "'Oku 'afio'i 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá 'a hotau lotó. Ko 'Ene taumu'á ke foaki mai e fiefiá kiate kitautolu (vakai, 2 Nifai 2:25). Pea ko ia na'á Ne foaki mai Hono 'Aló ko ha me'a'ofa ke lava 'o hokohoko atu 'a e fiefia 'o e ngaahi feohi fakafāmilí 'o laui kuonga. . . . Ko ha me'a'ofa ia 'e ala 'ekea 'e he taha kotoa pē 'o e fānau 'a e 'Otuá 'oku ha'u ki māmani.

'Oku kaunga e tāpuaki ko iá kiate kitautolu 'oku lolotonga mo'ui he taimi ní pea mo kinautolu kuo nau 'osi hiki atú—kae tu'unga pē 'i ha'atau tokoni. 'Oku 'i he maama tatalí'anga 'o e ngaahi laumālié 'etau ngaahi kuí he taimi ní, 'o tatali mai ke tau teuteu'i honau ngaahi hingoá ke fakahoko e ngaahi ouau fakatemipalé ke fakafofonga'i kinautolu. Ka 'i he taimi 'e ní'hi

'e lava ke faingata'a hono fakahoko 'a e ngāue ma'anautolu. Mahalo pē 'oku tau fu'u femo'uekina, pe 'oku tau nofo fu'u mama'o mei ha tempale ke toutou 'alu ki ai.

Kae mālié, he 'oku 'i ai mo ha ngaahi founga kehe 'oku tau lava ai 'o tokoni'i 'etau ngaahi kuí, hangē ko e fai 'o e ngāue hisitōlia fakafāmilí, fakahokohoko fakamotu'aleá, pe toka-nga'i e fānau lolotonga 'e 'alu 'etau mātu'á ki he tempalé. 'I he'etau tokoni, 'oku tau ngāue ai ma'á e 'Eikí mo 'omi 'a e 'amanaki lelei 'o e fāmilí ta'engatá kiate kinautolu 'i he tafa'aki 'e taha 'o e veilí.

FĀNAÚ

'Oku Ta'engata 'a e Fāmilí

Te tau lava 'o nofo fakataha mo hotau ngaahi fāmilí 'o laui kuonga, tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí mo hono fakafoki mai 'o e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí ke sila'i e ngaahi fāmilí. Ko e hā 'okú ke sai'ia ai homou fāmilí? Muimui 'i he ngaahi fakahinohino ko 'eni ke ngaohi 'aki e seini pepá ni ke fakamanatua 'aki homou fāmilí.

1. Pelu ua tu'ó ua ha la'ipepa koe'uhí ke ke ma'u ha la'ipepa lōloa 'e taha.
2. Tā ha tokotaha 'oku ala hono ongo nimá ki he ngaahi tuliki 'oku pelukí.
3. Kosí'i 'o to'o 'a e tokotahá. 'Oua 'e kosi 'i he feitu'u 'oku pā ai hono nimá ki he ngaahi tuliki na'e pelukí.
4. Folahi leva. Hiki pe tā fakatātaa'i ha me'a 'okú ke sai'ia ai fekau'aki mo e mēmipa takitaha 'o e fāmilí.
5. Fakapipiki fakataha ha ngaahi seini kapau 'oku tokolahi homou fāmilí!

Ako 'i he fa'a lotu 'a e fakamatala ko 'enī pea feinga ke 'ilo'i 'a e me'a ke vahevahé. 'E fakatupu-laki fēfē 'e he mahino "Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmāni" 'a ho'o tui ki he 'Otuā mo faitāpuekina 'a kinautolu 'okū ke tokanga'i 'i he faiaiko 'a'ahī? Ke ma'u ha fakamatala lahi ange, 'alu ki he relief society.lds.org.

Ko Hono Tanumaki Fakataha 'o e Fāmili

“Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e husepānitī mo e uaiifī ke na fe'ofa'aki mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānaú foki.”¹ Na'e pehē 'e Palesitēni Lāsolo M. Nalesoni, ko e Palesitēni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Ko e 'apí 'a e feitu'u 'oku finangalo 'a e 'Otuā ke tau ako'i ai 'a e 'ofā mo e tokoní.”

“Oku finangalo 'etau Tamai Hēvaní ke fefaitotonu'aki 'a e husepānitī mo e uaiifī pea ke [na] mahu'inga-ia 'i [he'ena] fānaú ko ha tofi'a mei he 'Eikí.”²

Na'e pehē 'e Sēkope 'i he Tohi 'a Molomoná na'e kau e 'ofa 'a e husepānitī ki hono uaiifī, 'ofa 'a e uaiifī ki hono husepānitī, pea mo e 'ofa 'okú na fakatou ma'u ki he'ena fānaú 'i he ngaahi 'uhinga na'e mā'oni-oni ange ai 'a e kau Leimaná 'i ha taimi 'e taha 'i he kau Nifái (vakai, Sēkope 3:7).

Ko e taha 'o e ngaahi founga lelei taha ke fakaafe'i ai 'a e 'ofā mo e uouangatahá ki hotau ngaahi 'apí ko e lea 'ofa ki he kau mēmipa hotau fāmili. 'Oku 'omi 'e he lea 'ofā 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Na'e fehu'i mai 'e Sisitā Linitā K. Pētōni, ko e palesitēni lahi 'o e Fine'ofā: “Kuo tu'o fiha nai 'etau [lea 'ofa ki he ni'ihī kehé]”³

Ngaahi Potufolofola Kehe

Loma 12:10; Mōsaia 4:15;

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:5

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmāni,” *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
2. Russell M. Nelson, “Fakamo'uí mo e Hakeaki'i,” *Liahona*, Mē 2008, 8.
3. Linda K. Burton, “Te ta Kaka Fakataha,” *Liahona*, Mē 2015, 31.
4. D. Todd Christofferson, “Let Us Be Men,” *Liahona*, Nov. 2006, 46.

Tuí, Fāmili, Fakafiemālié

Ngaahi Talanoa 'a e Kakai Mo'uí

Na'e vahevahe 'e Eletā D. Toti Kulisitofasoni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ha a'usia he'ene kei sī'i na'e ongo ai kiate ia 'a e mahu'inga 'o ha fāmili 'ofa. 'I he taimi na'á ne kei sī'i ai mo hono ngaahi tokouá, na'e fakahoko ha tafa kanisā lahi ki he'enu fa'éé pea na'e mātu'aki mamahi ke ne toe faka'onga'i hono nima to'omata'ú. Na'e lahi 'a e haiané 'i he fāmili fānau tangatá, ka 'i he taimi na'e haiane ai 'ene fine'eikí, na'á ne fa'a ta'ofi kae hū ki he loki mohé 'o tangi kae 'oua kuo mōlia atu 'a e langá.

'I he 'ilo 'e he tangata'eiki 'a 'Eletā Kulisitofasoni 'e me'a na'e hokó, na'e 'ikai ke ne tala ki ha taha 'ene 'alu ta'é 'i ai ha'ane kai ho'ataá 'i ha meimei ta'u 'e taha kae fakahaofi ha pa'anga fe'unga ke fakatau mai 'aki ha misini ke faingofua'i ange 'a e haiané. Tu'unga 'i he'ene 'ofa ki hono uaiifī, na'á ne tā ha sipinga 'o e fetauhi'aki 'i he loto'i fāmili ma'a hono ngaahi fohá. Na'e pehē 'e 'Eletā Kulisitofasoni 'i he fengāue-aki pelepelengesí ni, “Na'e 'ikai ke u fakatokanga'i he taimi ko iá e feilaulau mo e ngāue 'i he 'ofa 'a 'eku tamai ki he'eku fa'éé, ka kuó u 'ilo he taimi ni, peá u pehē loto pē, 'Ko e tangatá ia.”⁴

Fakakaukau ki Heni

'Oku fakaafe'i fēfē 'e he fe'ofa'aki mo e fetauhi'aki 'a e Laumālié ki hotau ngaahi 'apí?

KI'I TOHI FAKAMATALA 'O E KONIFELENISI 'O 'EPELELI 2016

“Ilonga ha me'a kuó u lea 'aki 'e au ko e 'Eiki, kuó u lea 'aki ia; . . . neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eiki, 'oku tatau ai pē” (T&F 1:38).

'I ho'ó toe vakai'i 'a e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2016, 'e lava ke ke faka'aonga'i 'a e ngaahi pēsi ni (mo e Ngaahi Tohi Fakamatala Konifelenisi 'i he ngaahi makasini he kaha'ú) ke tokoni atu ki ho'ó akó mo hono faka'aonga'i 'a e ngaahi akonaki fakamuimitaha 'a e kau palōfitá mo e kau 'apostolo mo'uí mo e kau taki kehe 'o e Siasí.

MAHU'INGA FAKATOKĀTELINĒ

Ko ha Fakamolemole 'o 'Etau Ngaahi Angahalá

“Oku 'ikai ke mavahevahe mo ta'e fehokotaki e ngaahi ouau 'o e papitaiso 'i he fakaukú, hilifakinima ke ma'u e me'afoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní, pea mo e sākalamēnití; ka, ko ha ngaahi 'elemēniti 'o ha sīpinga 'oku fehokotaki mo fakatupulaki ke fakalalakaka 'i ha founga e ma'u ai e huhu'í. 'Oku hiki'i mo fakalahi 'e he ouau takitaha 'etau taumu'a fakalaumālié, faka'amú, mo e ngāué. 'Oku 'omi 'e he palani 'a e Tamaí, Fakalelei 'a e Fakamo'uí, pea mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei e 'alo'ofa 'oku tau fie ma'u ke vilitaki atu mo fakalalakaka 'i he 'otu laine ki he 'otu laine mo e akonaki ki he akonaki ki hotau iku'anga ta'engata.”

'Eletā David A. Bednar 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, “Tauhi Ma'u Ai pē ha Fakamolemole 'o Ho'omou Ngaahi Angahalá,” Liahona, Mē 2016, 62.

KO HA TALA'OFA FAKAEPALŌFITĀ

Ta'engata

“Ko 'eku pōpoaki he pōnī ko ha feinga ke fakamatala'i e . . . me'a kuo pau ke tau fai ke kau ai he palani 'o e fiefiá na'e teuteu 'e he'etau Tamai Hēvaní ma'atautolú. Kimu'a pea fanau'i kitautolú, ne tau nofo ko ha fāmili mo 'etau Tamai Hēvani ta'engata mo hākeaki'i. Na'a Ne fa'u ha palani 'e malava ai ke tau fakalalakaka mo tupulaki 'o hangē ko lá. Na'a Ne fai iá ko 'Ene 'ofa 'iate kitautolú. Ko e taumu'a 'o e palani ke faka'atā ke tau ma'u e faingamālie 'o e mo'ui ta'engata 'o hangē ko 'etau Tamai Hēvaní. Na'e 'omi 'e he palani ko 'eni 'o e ongoongolelei e mo'ui fakamatelié 'a ia 'e sivi'i ai kitautolu. Makatu'unga he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, ne 'omai mo ha tala'ofa, kapau te tau talangofua ki he fono mo e ngaahi ouau fakataula'eiki 'o e ongoongolelei, te tau ma'u e mo'ui ta'engata, 'a ia ko 'Ene me'a'ofa fungani tahá ia.

Palesitani Henry B. Eyring, Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi 'Uluaki, “Ngaahi Fāmili Ta'engata,” Liahona, Mē 2016, 81.

KO E FAKAFEHOANAKÍ

Ngaahi Fatongia Fakalangi 'o e Tangatá

'Oku fa'a lea ha kau lea tokolahi 'i he kaveinga tatau pē 'o e ongoongo-leleí. Ko e lea 'eni ha toko tolu kau ki he ngaahi fatongia fakalangi 'o e kakai tangatá:

- Husepāniti “Fai ki ho uaifí . . . e founga tatau kuo fai atu 'e he Tamai Hēvaní kiate koé.” —Henry B. Eyring, “Ngaahi Fāmili Ta'engatá,” 83.
- Ma'u Lakanga Fakataula'eiki: “Mo'ui ke tuha mo [homou] ngaahi faingamālie ko e kau ma'u lakanga fakataula'eiki. 'E hoko mai ha 'aho, ko e kau tangatapē ko ia kuo nau fakamātoato'i honau lakanga fakataula'eikí, 'aki 'enua feinga *faivelenga* ke ako'i tonu 'e he 'Eikí, te nau lava 'o tāpuaki'i, fakahinohino, malu'i, fakamālohia, pea mo fakamo'ui e nī'ihī kehé.” —Russell M. Nelson, “Ko Hono Ngāue'i e Mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eikí,” 67–68.
- Tamai: “'Oku fakalangi e tupu'anga 'o e fatongia fakaetamaí, 'o kamata 'aki ha Tamai 'i Hēvani, pea 'i he māmani fakamatelié ni, ne kamata 'aki e Tamai ko 'Ātamá. . . .

“ . . . 'Oku fie ma'u e feilaulá ki he fatongia fakaetamaí. . . .

“Ko e ongo me'a lelei taha 'e lava 'e ha tamai ke fai ma'a 'ene fānau—ko 'ene 'ofa he fa'ē 'o 'ene fānau—mo 'ai ke 'asi e 'ofa ko iá. 'Okú ne fakapapau'i mo fakamālohia e nofomalí 'a ia ko e fakava'e ia 'o 'ena mo'ui mo e malu fakafāmilí.” —D. Todd Christofferson, “Ngaahi Tamai,” 94, 95.

“Ko e talangofuá
ko e toto mo'ui ia
'o e tuí.”

Palesiteni Dieter F. Uchtdorf,
Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí,
“Te ne Hilifaki koe ki Hono Umá 'o
Fua Koe ki 'Api,” *Liahona*,
Mē 2016, 103.

Ke lau, mamata pe fanongo ki he ngaahi lea 'o e konifelenisi lahi, vakai ki he conference.lds.org.

Ngaahi Talanoa Mālie mei he Konifelenisi

Ko e hā ha me'a te ne toe puke 'etau tokangá, ka ko ha talanoa? 'Oku kau e fanga ki'i talanoa ko 'eni he ngaahi talanoa ne vahevahe 'i he konifelenisi:

- Ko e hā e fehokotaki e matala 'o e mekinōliá mo e founga 'oku tau 'oange ai ha faingamālie ki he nī'ihī kehé 'i he'etau mo'ui? —Vakai, Neill F. Marriott, “Ko e Hā Te Tau Fai?” 10.
- Ko e hā na'e nofo ai 'a 'Eletā Heili he tuku e konifelenisi ke ne lulululu mo e taha kotoá? —Vakai, Robert D. Hales, “Ko e Laumālie Mā'oni'oni,” 105.
- 'I he ta'u 11 'a Yvette Bugingo, na'a ne hoko ko ha taha kumihūfanga ka na'e tāmatedi 'ene tamaí pea pulia hono ngaahi tuonga'ane 'e toko tolu. Ko e hā e iku'anga e talanoa ki ai? —Vakai, Linda K. Burton, “Ko e Muli Au,” 13.
- Ko e hā 'e lava 'e he fanga ki'i talanoa ko 'eni ki he fānau Siasí mei he ngaahi 'api te'eki siasí, 'o ue'i kitautolu ke tau fai? —Vakai, Neil L. Andersen, “Ko ia la 'Okú Ne Ma'u 'a Kinautolu, 'Okú Ne Ma'u Au,” 49.

'OKU TAU TUI KI HONO TAUHI 'O E FEKAU 'E HONGOFULÚ

'Oku ma'u 'a e Fekau 'e Hongo-fulú 'i he Fuakava Motu'á (vakai, 'Ekesōtosi 20:1–17), ka 'oku 'ilo'i 'e he Kāingalotu 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'oku faka'aonga 'i 'a e ngaahi fekau ko iá 'i he kuonga kotoa pē, kae 'ikai ko e taimi pē 'o e Fuakava Motu'á. Na'e ako'i 'e 'Apinetai 'a e Fekau 'e Hongo-fulú 'i he Tohi 'a Molomoná (vakai, Mōsaia 12:33–36; 13:13–24), pea na'e toe fakahā kinautolu 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ma'a hotau kuongá (vakai, T&F 42:18–29; 59:5–13).

Neongo 'oku ta'etokanga ha kakai 'i ha ngaahi sosaieti lahi he 'ahó ni ki he ngaahi fekau ko 'ení, ka 'oku tau tui 'oku nau kei 'aonga pē. Na'e

fakamatala'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoni:

“Ko e tō'onga mo'ui ko ia ne ta'e-fe'unga mo ta'e-ma'a he kuonga ko eé, kuo sai pē mo tali lelei ia 'e ha tokolahi he taimí ni. . . .

“Neongo kuo liliu e māmaní, ka 'oku kei tu'u ma'u pē e ngaahi fono 'a e 'Otuá. Kuo te'eki ai ke nau liliu; he 'ikai ke nau liliu. Ko e Fekau 'e Hongofulú ko e—ngaahi fekau. 'Oku 'ikai ko ha ngaahi fokotu'u. 'Oku nau kei mahu'inga pē he 'ahó ni 'o tatau mo e taimi ko ia ne foaki ai 'e he 'Otuá ki he fānau 'a 'Isilelí.”¹

'Oku 'ikai ke tau lea ta'e'ofa ki he ní'hi kehé 'i he 'ikai ke nau muimui 'i he ngaahi fekaú? Ka, 'oku tau vakai'i

'etau mo'uí pea fakafuofua'i e tūkunga 'o 'etau mo'ui 'aki e fakahinohino fakalangi kuo tuku mai kiate kitautolú.

'Oku fakafofonga'i 'e he Fekau 'e Hongofulú 'a e ngaahi tu'unga faka-'ulungāngá 'a ia 'e lava ke vahevahe ki ha kulupu 'e ua: ko 'etau tō'onga ki he 'Otuá mo 'etau tō'onga ki he ní'hi kehé. 'Okú Ne fekau ke 'oua te tau toe hū ki ha 'otua kehe, tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, pea faka'ehi'ehi mei he takuanoá mo e tauhi 'otua tamapuá, ke tokoni ke tau tauhi 'a e 'Otuá ko e uho 'o 'etau mo'uí. 'Okú Ne fekau ke tau faka'apa'apa'i 'etau mātu'á pea 'oua na'a kaiha'a, fakapō, loi, mānumanu, pe tono, ke tokoni ke tau 'ofa he fānau 'a e 'Otuá.

Kuo tau 'ilo lahi ange ki he me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Otuá meiate kitautolú koe'uhí ko e hokohoko 'Ene ngaahi fakahā ki He'ene kau palōfitá, ka 'oku kei hoko e Fekau 'e Hongo-fulú ko ha kamata'anga lelei ia 'o 'etau feinga ke talangofuá. “[Ko e] ngaahi fekau [a e 'Otuá] ko hano fakahaa'i mai ia 'o 'Ene 'ofa 'iate kitautolú, pea ko e talangofua ki He'ene ngaahi fekaú ko hano fakahaa'i ia 'o 'etau 'ofa kiate Iá.”² ■

“Ko e fekau fē 'i he fonó 'oku lahi?” Vakai ki he tali 'a e Fakamo'uí 'i he Mātiu 22:37–40.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, “Tu'u 'i he Ngaahi Potu Toputapú,” *Liahona*, Nōvema 2011, 83.
2. Carole M. Stephens, “Kapau 'Oku Mou 'Ofa Kiate Au, Fai 'Eku Ngaahi Fekaú,” *Liahona*, Nov. 2015, 20.

KO E NGAHI FEKAÚ KE TAU FIEFIA AI

“'Oku 'ikai 'omi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá ke fakakināi kitautolu pe hoko ko ha fakatuta ki he'etau fiefiá. Ko hono fehanga-hangá ia. 'Oku 'afio'i 'e la náá Ne fakatupu mo 'ofa haohaoa 'iate kitautolú 'a e founda 'oku fie ma'u ke tau mo'ui ai ka tau lava 'o ma'u 'a e fiefia lahi taha 'oku [malavá]. . . .

“'Oku fe'unga e 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní 'iate kitautolú ke Ne pehē: 'Oua náá ke loi; 'oua náá ke kaiha'a; 'oua náá ke tono; ke ke 'ofa 'i ho kaungāpí 'o hangē pē ko koé; pea pehē atu ai pē. 'Oku tau 'ilo'i 'a e ngaahi fekaú. 'Oku mahino kiate la ko e taimi 'oku tau tauhi ai 'a e ngaahi fekaú, 'e fiefia ange 'etau mo'uí, lavame'a lahi ange, pea sīi ange palopalemá.

Palesiteni Thomas S. Monson, “Tauhi 'a e Ngaahi Fekaú,” *Liahona*, Nōvema 2015, 83.

Ko ha ngaahi sīpinga 'eni hono mo'ui 'aki e ngaahi fekaú 'i he 'aho ní:

"Oua naá ke ma'u mo au ha 'otua kehe 'i hoku 'aó" (Ekesōtosi 20:3) Neongo 'oku 'ikai ke lotu ha kakai tokolahi he 'aho ní ki ha pulu koula, ka 'oku totonu ke 'oua naá tau lotu ki he ngaahi "tmapuá" hangē ko e lāngilangi pe koloa fakamāmani (vakai, 2 Nīfai 9:30).

"Manatu ki he 'aho Sāpaté, ke tauhi ia ke mā'oni'oni" (Ekesōtosi 20:8). 'E lava ke tokoni hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni ke tau ako ai ke ma'u ha mata 'oku "hangataha ki [he] nāunau [o e 'Otuá]" (T&F 88:67).

"Faka'apa'apa ki ho'o tama'i mo ho'o fa'éé" (Ekesōtosi 20:12). 'Oku lava ke kau heni hono faka'apa'apai 'etau ngaahi kui, 'etau mātu'á, pea mo 'etau ongomātu'a fakalangi.

"Oua naá ke tono" (Ekesōtosi 20:14). 'Oku tokoni e fakakaukau māá ke tau tauhi 'a e fekau ko 'eni (vakai, T&F 42:23).

"Oua naá ke mānumanu" (Ekesōtosi 20:17). 'Oku fakaiku 'a e mānumanú, ki ha ngaahi me'a lahi kehe, kau ai loto ta'efiemalié mo e mamahi.

'UHINGA 'E HONGOFULU 'OKU OU MANAKO AI 'I HE TOHI 'A MOLOMONÁ

Fai 'e David Fullmer

'Oku ako'i 'e he tohi ma'ongo'ongá ni, 'i he'ene hoko ko e fakamo'oni hono ua 'o Sisū Kalaisí, ha ngaahi fakakaukau mo ha ngaahi tokāteline 'oku 'ikai toe ma'u 'i ha feitu'u kehe.

'Oku ou Manako 'i he Tohi 'a Molomoná. 'I hono fakalūkufuá, 'oku ou 'ofa ai koe'uhí 'oku 'omi 'e he mālohi 'okú ne ma'ú, ki he ni'ihi 'oku nau lau iá, ke nau toe "ofi ange ki he 'Otuá 'i ha'ane tauhi ki hono ngaahi akonakí 'i ha toe tohi kehe." Ko hono 'uhinga ia e lea 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki ai 'o pehē ko e "maka-tu'u-loto ia 'o 'etau tui fakalotú" pea "ko e tohi totonu taha ia 'i he ngaahi tohi kotoa pē 'i he māmaní."¹

Ka 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga mahino 'oku ou 'ofa ai he tohi. Ko ha 'uhinga 'eni 'e 10 mei he ngaahi 'uhinga lahi mo faufauá:

Ko e Tohi 'a Molomoná . . .

1. Na'e lēkooti ia 'i ha vaha'ataimi 'e taha 'o e hisitōliá ke faka'aonga 'i 'e he kau laukongá 'i ha kuonga kehe—ko kitautolu ia. Vakai, Molomona 8:16, 34–35.
2. Fakamatala 'i mahino ai 'a e ngaahi founa faka'auha 'a Lusifá 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Vakai, 2 Nifai 28:3–29.
3. Fakahā ai ko e vaivai fakae-tangatá ko ha faingamālie ia ke ngaohi ai ke mālohi, 'o ha'u 'i he loto fakatōkilalo kia Kalaisi. Vakai, 'Eta 12:27.
4. Fakamatala 'i ai ko e manava'ofá 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, ko ha me'a'ofa fakalangi ia 'e lava ke tau ma'u 'i ha'atau fai ha

ngaahi me'a pau. Vakai, Molonai 7:43–48.

5. Fakamahino 'a e fie ma'u ke 'i ai e fehanganagai 'i he me'a kotoa pē. Vakai, 2 Nifai 2:11–13.
6. Fakahā mahino ai 'a e founa 'e lava ai 'e he 'alo'ofá 'o fakafiemālie 'i 'a e fakamaau totonú. Vakai, 'Alamā 34:11–30.
7. Lekooti ha falukunga kakai 'e ua ne 'oange ki ai ha ngaahi fakahinohino pau ke ako 'a e ngaahi lea 'a 'Isaiá, ko e taha ko kitautolu ia. Vakai, 2 Nifai 25:4-8; Molomona 8:23.

8. Hoko ko e fakamo'oni tākaua mo e Tohi Tapú ki he vā fetu'utaki 'o e 'Otuá mo e fa'ahinga 'o e tangatá, 'o hangē ko hono talamu'aki 'e ha kikite 'i he Fuakava Motu'á. Vakai, 'Isikeli 37:15–20; 2 Nifai 28:29; 29:3–8.
9. 'Oku 'i ai ha tala'ofa 'o ka taú ka lau mo lotua ia 'i he loto fakamātoato, 'o ma'u 'a e tui kia Kalaisí, 'e fakahā mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu ko 'Ene folofolá ia. Vakai, Molonai 10:4–5.
10. 'Oku ako'i mai ne hoko e mamahi 'a e Fakamo'uí ke ne ma'u ai 'a e ongo'i haohaoa ki hotau ngaahi 'ahí'ahí pea mo 'Ene malava ke tokoni'i kitautolu 'i hotau faingatā'iá. Vakai, 'Alamā 7:11–13.

Kae me'a tēpuú, 'oku ou 'ofa 'i he Tohi 'a Molomoná ko 'ene fakamo'oni mahino ko e Kalaisí 'a Sisū. 'Oku ou 'ofa ai ko 'ene tala'ofa 'e huhu'i 'e he 'Eikí 'a e fale 'o 'Isilelí 'i he'enu fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapu ne fakahoko mo Iá. Ko ha mana fakaeonopooni 'a e Tohi 'a Molomoná—ko ha me'a'ofa 'o e 'ofa mei he 'Otuá Tonu kiate kitautolu. ■
'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i 'Iutā, USA.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Siosefa Sāmita, 'i he talateu ki he Tohi 'a Molomoná.

KO HA ME'A'OFA MA'ONGO'ONGA ANGE FAU

Fai 'e Chris Deaver

Na'e 'ikai ako'i 'ata'atā pē kimautilu 'e Misa Lainolo—na'á ne 'ofa 'iate kimautilu.

Ne mau ma'u ha faiako fo'ou lolotonga hoku ta'u faka'osi 'i he Palaimeli: Misa Lainolo. Na'e 'ulu-hinā mo mingimingi, pea na'á ne vahevahe ha ngaahi talanoa fekau'aki mo e Tō-lalo Faka'ekonōmikā mo 'ene ngāue 'i he va'a fakakautau 'a 'Amelikā he lolotonga 'o e Tau 'a Māmani Hono II. 'I he kamata'angā na'e 'ikai fu'u 'uhinga kiate au 'ene ngaahi talanoá—na'e ta'e-oli pea 'osi hoko fuoloa.

Na'á ku pau'u mo hoku ngaahi kaungāme'á he taimi 'e taha 'i he kalasí. Na'e 'ave ai au 'e Misa Lainolo 'o lea hangatonu mai kiate au. Na'á ne kole mai ke u ngāue lelei ange pea ne talamai na'á ne fie ma'u 'a e lelei tahā ma'aku. Kimu'a aí, na'e 'ikai ke u fu'u tokanga au mo hoku ngaahi kaungāme'á. Ka na'e vave 'emau ako ha me'a mahu'inga fekau'aki mo Misa Lainolo—na'á ne tokanga lahi kiate kimautilu, pea ko 'ene taumu'á pē ke 'ofa 'iate kimautilu.

Na'e vahevahe ma'u pē 'e Misa Lainolo 'ene fakamo'oni ki he Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí. Na'e malama Hono fofongā 'i He'ene ako'i kimautilu fekau'aki mo e mālohi 'o e mo'ui fakatefito 'ia Kalaisí. Na'e hoko 'ene ngaahi talanoá ko ha me'a mo'oni na'á ne ue'i 'emau fakakaukāu mo 'ai ke mau fie ngāue ma'á e 'Eikí.

'Oku ou kei manatu'i pē ha lēsoni na'á ne ako'i fekau'aki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitā pea mo e founa 'o 'ene fakamo'oni'i na'e hoko 'a Siosefa 'i ha taimi ko ha tamasi'i kei si'i hangē ko kimautilu. Na'á ne fakatē-lo'imata mo talamai 'oku falala lahi mai 'a e

'Eikí kiate kimautilu, 'o hangē ko ia kuó Ne fai kia Siosefá. Na'e pehē 'e Misa Lainolo te mau takitaha fakahoko ha ngaahi me'a ma'ongo'onga 'i he'emau mo'uí, pea na'a mo e liliu 'o e māmaní, kapau te mau hangē ko Siosefá 'o ofi ki he Fakamo'uí.

Hili ha ngaahi ta'u si'i mei ai, ko e taimi na'á ku 'i he ako mā'olungā ai mo hoku ngaahi kaungāme'á, ne mau 'ilo ne fie ma'u 'e Misa Lainolo hono 'ulu'akau 'epilikotí ke 'auhani. Na'a mau 'auhani fiefia e 'ulu'akau, 'a ia na'e lau houa e kaka he tu'ungā mo hono 'auhaní. Ko ha ngāue faingata'a, ka na'a mau 'ilo'i 'e mahu'inga kia Misa Lainolo.

'I he ta'u pē ko iá na'a mau toe 'ilo foki na'e fie ma'u 'e Misa Lainolo ha seti folofola fo'ou. Ko 'ene folofolá ne motu'a, manusinusi,

mo fehomokaki. Ne mau lukuluku pa'anga 'o fakatau ma'ana ha tohi folofola takafi leta na'e 'i ai e ngaahi folofolá 'e fā pea tohitongi ai hono hingoá. Na'a mau foaki ange ia ma'ana 'i he'emau paati Kilisimasi fakauōtí. He 'ikai toe ngalo 'iate au e malama hono fofongā mo 'ene fakatē-lo'imata fiefia 'i he'ene vakai mai kiate kimautilu tamaiki tangatá, he'emau fai ha me'a na'e mahu'inga lahi kiate iá.

Na'á ku toki 'ilo 'i he 'osi ha ngaahi ta'u, hili 'eku 'alu ki he 'univēsítí, kuo si'i mālōlō 'a Misa Lainolo. Na'á ku 'a'ahi ki hono uaifí mo e fāmilí mo fakahā 'eku faka'apa'apa mo e hounga'ia lahi 'iate iá. Ko e taimi na'á ku vakai ai ki he fiefia 'ene fānaú mo e makapuná, na'á ku fakatokanga 'i 'eku monū'ia lahi ke maheni mo e tangata ma'ongo'ongā ni.

Na'e pehē 'e Sisitā Lainolo 'i he'ene tangí pea toe malimali, "Na'e 'ofa 'iate kimoutolu tamaiki tangatá." "Na'e 'ofa mo'oni 'iate kimoutolu."

Na'e fakahā mai 'e Misa Lainolo kiate kimautilu 'oku mahu'inga taha homau vā fetu'utaki mo e Tamai Hēvaní mo Hono 'Aló, 'i ha māmani 'oku faingata'a ai ke tokanga taha ki he ngaahi me'a 'oku totonú. Mahalo pē ne mau 'auhani e 'ulu'akau 'a Misa Lainoló mo foaki ange ha'ane ngaahi folofola fo'ou, ka na'á ne foaki mai kiate kimautilu ha me'a-'ofa lelei ange fau: ko ha 'ofa tu'uloa ki he Fakamo'uí, ko Sīsū Kalaisi. ■

'Oku nofo e tokotaha na'á ne fai e talanoá 'i Kalefōnia, USA.

TĀ FAKATĀFAAI'E JANICE KUN

ONGOONGO 'O E SIASÍ

Vakai ki he news.lds.org ki ha ongoongo lahi ange mo e me'a 'oku hoko 'i he Siasí.

Vahe 'o e Kau Taki Faka-'ēlia Fo'ou

Kuo fanongonongo 'e he kau Palesitenisi 'Uluaki ha ngaahi liliu ki he ngaahi tu'unga takimu'a faka'ēlia, 'o kamata 'i he 'aho 1 'o 'Aokosi 2016. Ko e kau mēmipa kotoa 'o e Kau Palesitenisi Faka'ēlia ko ha Kau Fitungofulu Taki Mā'olunga kinautolu.

'Oku ui 'a e Kau Fitungofulu 'i he fakahā, 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e kau Palesitenisi 'Uluaki, ke tokoni

ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he'enau ngāue 'i he funga 'o e māmani.

Lolotonga e ngāue 'a Kalaisi he māmani, na'á Ne ui 'a e Kau Fitungofulu, 'o fakahinohino 'i kinautolu 'i ha founa tatau pē mo e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, pea fekau atu kinautolu "i he 'ao 'o hono fofongá," mo fakamatala 'i

ange ko kinautolu 'oku fanongo ki honau le'ó te nau fanongo ai ki Hono le'ó (vakai, Mātiu 10:1, 16–17; Luke 10).

'I ha fakahā ne 'oange ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he 1835, ne fakahāa 'i ai 'e he 'Eiki, kau ai ha ngaahi me'a kehe 'a e, "lakanga 'o e Kau Fitungofulu, kuo pau ke nau ma'u 'a e kau palesiteni 'e toko fitu ke pule kiate kinautolu 'a ia kuo fili mei he toko fitungofulu" (T&F 107:93). ■

Kau Palesitenisi 'o e Kau Fitungofulu

L. Whitney Clayton

Tokoni ki he ngaahi 'ēlia kotoa pē

Donald L. Hallstrom

'Amelika Noate Tokelau-hihifo
'Amelika Noate Hihifo

Richard J. Maynes

'Amelika Noate Tonga-hahake

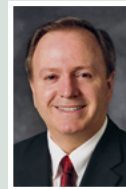
Craig C. Christensen

'Iutā Noate Sōleki Siti 'Iutā
'Iutā Saute

Ulisses Soares

'Aitahō 'Amelika Noate Lotoloto

Lynn G. Robbins

'Amelika Noate Tonga-hihifo

Gerrit W. Gong

'Amelika Noate Tokelau-hahake

'Afilika Tongahahake

Stanley G. Ellis

Tokoni 'Uluaki

Kevin S. Hamilton

Palesiteni

S. Mark Palmer

Tokoni Uá

'Afilika Hihifo

Marcus B. Nash

Tokoni 'Uluaki

Terence M. Vinson

Palesiteni

Vern P. Stanfill

Tokoni Uá

'Ēsia

Chi Hong (Sam) Wong

Tokoni 'Uluaki

Randy D. Funk

Palesiteni

David F. Evans

Tokoni Uá

'Ēsia Tokelau

Kazuhiro Yamashita
Tokoni 'Uluaki

Scott D. Whiting
Palesitani

Yoon Hwan Choi
Tokoni Uá

Brazil

Marcos A. Aidukaitis
Tokoni 'Uluaki

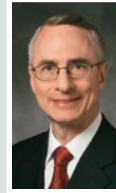

Claudio R. M. Costa
Palesitani

W. Mark Bassett
Tokoni Uá

'Otu Kalipiané

Claudio D. Zivic
Tokoni 'Uluaki

Walter F. González
Palesitani

Hugo E. Martínez
Tokoni Uá

'Amelika Lotoloto

Adrián Ochoa
Tokoni 'Uluaki

Kevin R. Duncan
Palesitani

Jose L. Alonso
Tokoni Uá

'Iulope

Paul V. Johnson
Tokoni 'Uluaki

Patrick Kearon
Palesitani

Gary B. Sabin
Tokoni Uá

'Iulope Hahake

James B. Martino
Tokoni 'Uluaki

Bruce D. Porter
Palesitani

Larry S. Kacher
Tokoni Uá

Mekisikou

Arnulfo Valenzuela
Tokoni 'Uluaki

Paul B. Pieper
Palesitani

Rafael E. Pino
Tokoni Uá

Hahake Lotoloto/ 'Afilika Tokelau

Larry R. Lawrence

Wilford W. Andersen

Pule'i mei he hetikuota 'o e Siasi

Pasifikí

S. Gifford Nielsen
Tokoni 'Uluaki

O. Vincent Haleck
Palesitani

Craig A. Cardon
Tokoni Uá

'Otu Filipainí

Allen D. Haynie
Tokoni 'Uluaki

Shayne M. Bowen
Palesitani

Evan A. Schmutz
Tokoni Uá

'Amelika Tonga Tokelau-hihifo

Lawrence E. Corbridge
Tokoni 'Uluaki

Carlos A. Godoy
Palesitani

Hugo Montoya
Tokoni Uá

'Amelika Tonga Saute

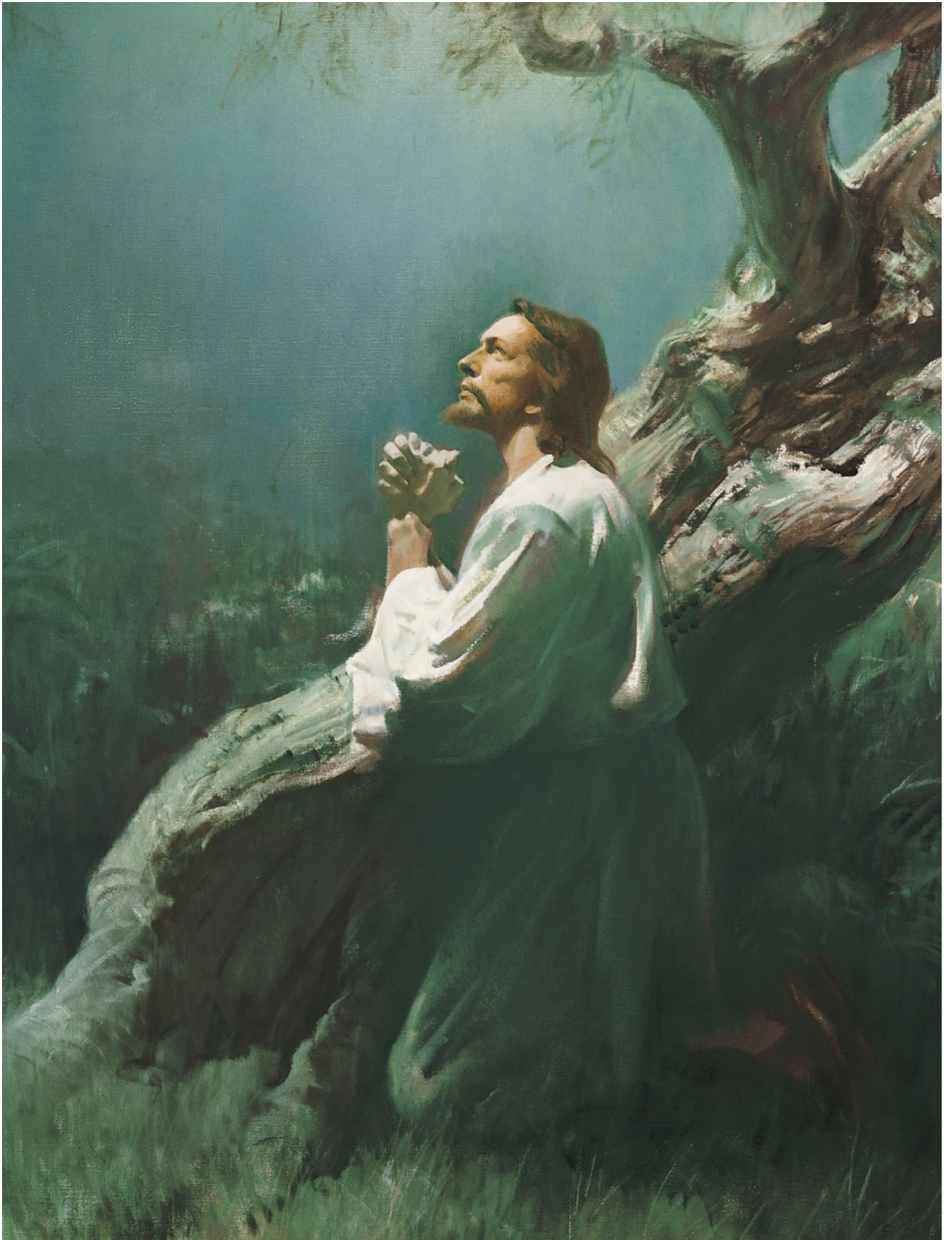
Allan F. Packer
Tokoni 'Uluaki

José A. Teixeira
Palesitani

Mark A. Bragg
Tokoni Uá

TOO MEI HE CHRIST IN GETHESEMANE PAI'E HARRY ANDERSON

Fai 'e 'Eletā
David A. Bednar
'O e Kōlomu 'o e
Kau 'Aposetolo 'e
Toko Hongofulu
Mā Uá

Ko Hono Tali e Finangalo mo e Taimi 'a e 'Eikí

*Ko e tui mālohi ki he Fakamo'uí, ko hono tali fiamālie ia 'a
Hono finangaló mo 'Ene taimí 'i he'etau mo'uí—neongo
kapau ko hono olá 'oku 'ikai ko e me'a ia na'a tau
amanaki ki ai pe fie ma'ú.*

Ko 'Eletā Niila A. Mekisuelé (1926–2004) na'e hoko ko ha ākonga 'ofeina 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Na'á ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha ta'u 'e 23, mei he 1981 ki he 2004. Kuo tāpuekina 'e he mālohi fakalaumālie 'o 'ene ngaahi akonakí mo 'ene sīpinga 'o e tu'unga fakaākonga faivelengá 'a e kāingalotu 'o e Siasi 'o e Fakamo'uí kuo fakafoki maí pea mo e kakai 'o e māmaní pea 'oku kei hokohoko atu ke ne tāpuaki'i kinautolu 'i ha ngaahi founga fakaafo.

Ne u talitali mo Sisitā Petinā 'a Eletā mo Sisitā Mekisuele 'i 'Okatopa 1997 'i he 'Univēsiti Pilikihami 'Tongi-'Aitahoó (ne hoko he taimi ko iá ko e Kolisi Likí). Na'e 'amanaki ke lea 'a 'Eletā Mekisuele ki he fānau akó, kau ngāué mo e kau faiakó 'i ha fakataha lotu.

'I he konga kimu'a 'o e ta'u tatau pē, ne fakahoko ai ha faito'o kimo (chemotherapy) ki he kanisā totó (leukemia) kia 'Eletā Mekisuele, na'á ne fu'u ongosia lahi he 'aho mo e pō 'e 46. Na'e lelei e fakaakeaké mo e hokohoko atu e faito'o 'o 'Eletā Mekisuelé 'i he lolotonga 'o e fa'ahita'u failaú pea mo e ngaahi māhina 'o e fa'ahita'u māfaná, ka na'e sí'i hōloa hono iví mo hono mālohi fakaesinó 'i he taimi na'e fononga mai ai ki Lekisipekí (Rexburg). Hili 'ema talitali 'a 'Eletā mo Sisitā Mekisuele 'i he mala'e vakapuná, na'á ma 'ave leva mo Sūsana kinaua ki homa 'apí ke na mālōlō mo ma'u ha kí'i me'atokoni ho'atā kimu'a pea fai e fakataha lotú.

Na'á ku 'eke ange kia 'Eletā Mekisuele pe ko e hā ha me'a kuó ne ako 'i he'ene puké. Te u manatua ma'u pē 'a e tali pau mo loloto na'á ne faí. Na'á ne pehē mai, "Teivi, kuó u ako 'oku mahu'inga ange 'a e 'ikai holomuí 'i he mo'uí."

Na'e fakamālohia 'eku tui i he'eku siononu ki he tuku 'e he ongo-mātu'ā ni 'ena ngaahi holi vivili mo mahino ke fakamo'ui kae "folo hifo 'e he finangalo 'o e Tamai" (Mōsaia 15:7).

Ko 'ene tali ki he'eku fehu'í, ko ha tefito'í mo'oni ia kuó ne ma'u ai ha a'usia fakatāu-taha lahi fau he lolotonga hono faito'o kimó. 'I Sānuai 1997, 'i he 'aho na'e fakataimi tēpile'i ai ke kamata e 'uluaki faito'o 'o 'Eletā Mekisuelé, na'á ne hanga atu ki hono uaifí, ala atu ki hono nimá, fakatau 'ene mānavá, peá ne pehē ange, "Oku 'ikai pē ke u fie holomui."

Na'e ako'i lelei 'aupito 'e 'Eletā Mekisuele 'i he'ene pōpoaki konifelenisi lahi 'i 'Okatopa 1997: "I he'etau fehanganagai mo hotau . . . ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'ā, te tau lava mo kitautolu 'o kole ki he Tamái, hangē ko ia na'e fai 'e Sisuú, ke "oua 'e . . . holomui—'o 'uhinga ke 'oua 'e hola pe fo'i (T&F 19:18). 'Oku mahu'inga lahi ange 'a e 'ikai holomui 'i he mo'ui! 'Ikai ngata aí, ka 'oku hoko tatau pē 'a e inu e ipu vai mahí kae 'ikai lāungá ko e kongá 'o e fa'ifa'itaki kia Sisuú."¹

Na'e faka'au ke ongo mo mahu'ingamālie ange kiate au 'a e ngaahi potufolofola fekau-'aki mo e ngaahi mamahi 'o e Fakamo'ui 'i He'ene fakahoko e feilaulau fakalelei ta'e-fakangatangata mo ta'engatá.

"He vakai, ko au, ko e 'Otuá, kuó u kātaki'i 'a e ngaahi me'á ni ma'á e kakai kotoa pē, koe'uhí ke 'oua na'a nau mamahi 'o kapau te nau fakatomala;

"Ka 'o kapau 'e 'ikai te nau fakatomala kuo pau ke nau mamahi 'o hangē pē ko aú;

"A ia ko e mamahi na'e langaki ai 'a 'eku tetetete 'a'aku, 'a ia ko e 'Otuá, ko e tokotaha 'oku mālohi tahá, koe'uhí ko e mamahi pea mo e tafe 'a e totó 'i he ava kotoa 'o hoku kilí, mo e mamahi'ia 'i he sinó mo e laumālié fakatou'osi—peá u loto ke 'oua na'á ku inu 'i he ipu mahí, peá u holomui ai—

"Ka neongo ia, kae tuku 'a e lāngilangí ki he Tamái, pea na'á ku inu ai 'o faka'osi 'a 'eku ngaahi teuteu ki he fānau 'a e tangatá" (T&F 19:16–19).

Na'e 'ikai ke holomui 'a e Fakamo'ui 'i Ketisemani pe 'i he mo'unga ko Kolokotá.

Na'e 'ikai foki ke holomui mo 'Eletā Mekisuele. Na'e vilitaki mālohi atu pē kimu'a 'a e 'Aposetolo lototo'á ni pea na'e tāpuekina ia 'aki ha toe taimi makehe 'i he mo'ui fakamatelié ke 'ofa, ngāue, faiako, mo fakamo'oni. Na'e hoko 'a e ngaahi ta'u faka'osi ko ia 'o 'ene mo'ui ko hano talaki mahino 'a e sīpinga ko 'eni 'o e ākongá fai-mateakí—'i he'ene leá mo 'ene ngāué fakatou'osi.

'Oku ou tui hangehangē ko e tokolahi taha 'iate kitautolú 'oku tau 'amanaki ki ha tangata 'okú ne ma'u ha tu'unga fakalaumālie, tau-kei, mo e mahu'inga 'o 'Eletā Mekisuelé ke fahanganagai mo e puke lahí pea mo e maté, he 'oku mahino ki ai e palani 'o e fiefia 'a e 'Otuá, 'i he 'ilo pau mo e nonga, pea mo faka'eieiki. Ka 'oku ou fakamo'oni atu ko e ngaahi tāpuaki peheé 'oku 'ikai ma'á e Kau Taki Mā'olungá 'ata'atā pē pe ko ha kāngalotu tokosi'i 'o e Siasí kuo fili.

Talu mei hono ui au ki he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, kuo hanga 'e he'eku ngāué mo e fefononga'akí 'o 'ai ke u maheni

mo e Kāingalotu faivelenga, to'a, mo lototo'a 'i he māmaní kotoa. 'Oku ou fie fakamatala atu kau ki ha talavou mo ha finemui kuó na faitāpuekina 'eku mo'uí pea ne u ako meiate kinaua ha ngaahi lēsoni fakalaumālie mahu'inga fekau'aki mo e 'ikai holomu'í pea mo hono tuku hotau loto fakafo'ituituí ke "folo hifo 'e he finangalo 'o e Tamai'" (Mōsaia 15:7).

'Oku mo'oni 'a e fakamatalá, pea mo'oni mo e kakaí. Neongo ia, he 'ikai ke u faka'aonga'i e ngaahi hingoa totonu 'o e ni'ihí 'oku kau hení. 'Oku ou faka'aonga'i 'i he fakangofua, ha ngaahi fakamatala kuo filifili mei he'enu ngaahi tohinoa fakatāutahá.

"I kai ko Hoku Lotó, ka ke Fai pē Ho Finangaló"

Ko Sioné ko ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui taau pea na'á ne ngāue faivelenga ko ha faifekau taimi kakato. Hili 'ene foki mai mei he'ene ngāue fakafaifekau, na'á ne teiti pea mali mo ha finemui angatonu mo faka'ofu'ofa ko Heta. Na'e ta'u 23 'a Sione kae ta'u 20 'a Heta 'i he 'aho na'e sila'i fakataha ai kinaua 'i he fale 'o e 'Eiki ki taimi mo e kotoa 'o e ta'engata.

Hili nai ha uike 'e tolu mei he'ena mali temipalé, na'e 'ilo 'oku kanisā hui 'a Sione. Na'e 'ikai ha toe 'utu 'e hakea koe'uhí na'e toe 'ilo mo ha ngaahi fo'i ngungu kanisā 'i hono ma'ama'á.

Na'e tohi 'e Sione 'i he'ene tohinoá 'o pehē: "Ko e 'aho fakamanavahē taha 'eni 'o 'eku mo'uí. 'O 'ikai koe'uhí pē ko hono fakahā mai kuó u kanisā, ka koe'uhí foki na'á ku toki mali fo'ou pea hangē ne u ongo'i kuo 'ikai ke u lava ha me'a 'i hoku tu'unga ko ha husepānití. Ko au 'a e ma'u'anga mo'ui mo e malu'anga 'o homa fāmili fo'ou, ka ko 'eni—ko e 'osi pē 'eni ha uike 'e tolu 'o 'eku 'i he fatongia ko iá—ne u ongo'i hangē kuó u ta'e'angá."

Na'e pehē 'e Heta: "Ko ha ongoongo fakamamahi 'eni, pea 'oku ou manatu'i 'ene liliu lahi 'ema ngaahi fakakaukau. Na'á ku 'i he loki talitali 'o e falemahakí 'o fai ha fanga ki'i tohi fakamālō he malí, 'i he'ema nofo 'amanaki ki he ola e sivi 'o Sioné. Ka 'i he hili 'ema 'ilo ki he kanisā 'o Sioné, hangē na'e 'ikai toe mahu'inga 'a e ngaahi kulo fo'ou mo e ngaahi nāunau feime'atokoní. Ko e 'aho kovi taha 'eni 'o 'eku mo'uí, ka 'oku ou manatu'i 'eku teu ke mohe 'i he pō ko iá 'a 'eku hounga'ia he'ema sila 'i he temipalé. Neongo na'e talaange 'e he kau toketaá kia

Sione ko e peseti pē 'e 30 hono faingamālie ke mo'uí, ka na'á ku 'ilo'i kapau na'á ma kei faivelenga pē, ne u ma'u ha faingamālie peseti 'e 100 ke nofo mo ia 'o ta'engata."

Na'e kamata kimo 'a Sione 'i ha meimei māhina 'e taha kimui ai. Na'á ne fakamatala'i e me'a na'á ne a'usiá 'o pehē: "Na'e fakatupu 'e he faito'ó ke u puke lahi ange 'i ha toe taimi he'eku mo'uí. Na'e ngangana hoku lou'ulú, holo 'aki e pāuni 'e 41, pea ongo'i 'e hoku sinó hangē ka moveté. Na'e toe uesia fakaeloto, faka'atamai, mo fakalaumālie foki au 'e he kimó. Ne fetō'aki 'e mo'uí 'i he ngaahi māhina 'o e kimó, 'o 'i ai e taimi ne sai, kovi, pea fetō'aki leva 'i loto. Ka na'á ku kei tui pē mo Heta 'i he me'á ni kotoa, 'e fakamo'ui au 'e he 'Otuá. Na'á ma 'ilo'i ia."

Na'e lekooti 'e Heta 'ene ngaahi fakakaukau mo e ongo 'o pehē: "Na'e 'ikai ke u lava ke nofo toko taha 'a Sione he falemahakí 'i ha pō, ko ia na'á ku mohe ai he pō kotoa pē 'i he ki'i sea molū 'i hono lokí. Na'e tokolahi e ngaahi kaungāme'a mo e fāmili na'e 'a'ahi ange he lolotonga 'o e 'ahó, ka ko e faingata'a tahá 'a e po'ulí. Na'á ku fa'a sio fakamama'u ki he 'aofi mo fifili pe ko e hā kuo palani 'e he Tamai Hēvaní ma'amauá. Na'e hē 'eku fakakaukau he taimi 'e ni'ihí ki ha ngaahi potu fakapo'uli, pea meimei 'ākilotoa au 'e he'eku manavasi'i na'a mole 'a Sione meiate au. Ka na'á ku 'ilo'i na'e 'ikai ko e ngaahi fakakaukau ia ko 'ení mei he Tamai Hēvaní. Na'e faka'au 'o tu'o lahi ange 'eku lotua ha fakafiemālié, pea na'e foaki mai 'e he 'Eiki ha mālohi ke u kei hoko atu."

'Osi ha māhina 'e tolu mei ai, na'e tafa e va'e 'o Sioné ke to'o ha fo'i ngungu fōlahi mei ai. Na'á ku 'a'ahi kia Sione mo Heta 'i he falemahakí 'i he 'osi ha 'aho 'e ua mei he tafá. Na'a mau talanoa ki he fuofua taimi na'á ku fetaulaki ai mo Sione 'i he mala'e ngāue fakafaifekau, fekau'aki mo 'ena malí, kanisā, pea mo e ngaahi lēsoni mahu'inga ta'engata 'oku tau ako 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié. Na'e kole mai 'a Sione 'i he 'osi 'emau talanoá pe te u lava 'o faingāue kiate ia. Na'á ku talange te u fiefia ke fai ha tāpuaki pehē, ka 'oku ou fie ma'u ke u tomu'a fai ange ha ngaahi fehu'i.

Na'á ku fakahoko ange leva ha ngaahi fehu'i na'e 'ikai ke u palani ke fai pe teitei fakakaukau ki ai kimu'a: "Sione, 'okú ke ma'u nai ha tui ke 'oua na'a fakamo'ui koe.? Kapau ko e finangalo 'o 'etau Tamai Hēvaní ke 'ave koe 'i ho'o kei talavou ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié ke hoko atu ai ho'o ngāué, 'okú ke ma'u nai ha tui ke ke

Na'e ake 'i hoku lotó 'a e hounga'ia mo tangane'ia 'i he'eku sio tonu ki he fehanga-hangai 'a e ongomātu'a mali fo'ou ni mo e pole faingata'a taha 'o e ngaahi fekuki fakalaumālié kotoa—ke momoi fiemālie hona lotó ki he finangalo 'o e 'Otuá.

tukulolo ki Hono finangaló kae 'oua na'a fakamo'ui koe?

'I he folofolá, na'e fa'a faka'aonga 'i 'e he Fakamo'uí pe ko 'Ene kau tamaio'eikí 'a e me'afoaki fakalaumālie 'o e fakamo'ui mahakí (vakai, 1 Kolinitó 12:9; T&F 35:9; 46:20) mo 'ilo'i na'e ma'u 'e ha taha 'a e tui ke fakamo'ui ia (vakai, Ngäue 14:9; 3 Nifai 17:8; T&F 46:19). Ka 'i he'eku talanoa mo Sione mo Heta mo fevahevahe'aki e ngaahi fehu'i ko 'ení, na'e toe mahino lahi ange kiate kimautolu, kapau ko e finangalo 'o e 'Otuá ke fakamo'ui 'a e talavou leleí ni, ta 'e toki lava pē ke ma'u 'a e tāpuaki ko iá, kapau 'e tomu'a ma'u 'e he ongomātu'a lototo'á ni 'a e tui ke 'oua na'a fakamo'uí. 'I hono fakalea 'e tahá, na'e fie ma'u ke ikuna'i 'e Sione mo Heta, tu'unga 'i he Fakalelei 'a e 'Eiki ko Sísü Kalaisí, 'a e "tangata fakakakano" (Mōsaia 3:19) 'a e fakahehema 'iate kitautolu takitahá ke vili ta'e'unua mo ta'etuku ki he ngaahi tāpuaki 'oku tau fie ma'ú mo pehē 'oku 'i ai 'etau totonu ki aí.

Na'a mau fakatokanga'i ha tefito'i mo'oni 'oku kaunga ki he ākongā faivelenga kotoa pē: ko e tui mālohi ki he Fakamo'uí ko

hono tali loto fiemālie Hono finangaló mo 'Ene taimí 'i he'etau mo'uí—neongo kapau ko hono olá 'oku 'ikai ko e me'a ia na'a tau 'amanaki ki ai pe fie ma'ú. 'Oku mahino, na'e mei fie ma'u, faka'amua, mo kole 'e Sione mo Heta 'aki hona iví, 'atamaí, mo e mālohí kotoa, ke fakamo'ui. Ka 'oku toe mahu'inga ange, ke na "loto fiemālie ke fakavaivai 'i he me'a kotoa pē 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku lelei ke na fai [ma'anauá], 'o hangē 'oku fakavaivai 'e ha tamasi'i si'i ki he'ene tamaí" (Mōsaia 3:19). 'Io, te na loto fiemālie ke "oatu [hona] laumālié kotoa ko ha feilaulau kiate ia" ('Amenai 1:26) mo lotu 'i he loto fakatōkilalo, "E Tamai, kapau ko ho finangalo, 'ave 'a e ipú ni 'iate au: kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e finangalo 'o'ou" (Luke 22:42).

Na'e hoko 'a e ngaahi me'a na'e hangē kia Sione, Heta, pea mo au ko ha ngaahi fehu'i fakatupu puputu'ú, ko ha kongā ia 'o ha sipinga 'o e ngaahi mo'oni fehanga-hangai 'i he ongoongoleleí. Fakakaukau ki he na'i-na'i 'a e Fakamo'uí: "Ko ia 'oku kalofaki 'ene mo'uí, 'e mole ia 'iate ia; ka ko ia 'oku mole 'ene mo'uí koe'uhí ko aú, 'e ma'u 'e ia ia" (Mātiu 10:39). Na'á Ne toe fakahā foki, "Ka ko

e tokolahi 'oku mu'omu'á te nau muimui; pea ko e muimui 'e mu'omu'a" (Mātiu 19:30). Pea na'e fale'i 'e he 'Eikí 'Ene kau ākongā 'i he ngaahi 'aho kimui ní, "Pea 'i ho'o ngaahi leá 'e fakavaivai'i ai 'a e kau mā'olunga tokolahi, pea 'e hakeaki'i 'i ho'o ngaahi leá 'a e kau ma'ulalo tokolahi" (T&F 112:8). Ko ia, na'e hangē na'e fenāpasi tonu 'a e ma'u ha tui ke 'oua na'a fakamo'uí, mo e sipinga mālohi 'o e ngaahi mo'oni loloto fehangahangai 'i he ongoongolelei ko ia 'oku fie ma'u ai ke tau fehu'i, fekumi, pea mo tukituki ka tau lava 'o ma'u 'a e 'iló mo e mahinó (vakai, 3 Nifai 14:7).

Na'e pehē mai 'a Sione 'i he hili 'ene fakakaukau'i 'i ha taimi fe'unga 'eku ngaahi fehu'i mo talanoa mo hono uaiifí: "Eletā Petinā, 'oku 'ikai ke u fie mate. 'Oku 'ikai ke u fie mavahe meia Heta. Ka, kapau ko e finangalo 'o e 'Eikí ke 'ave au ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié, pea tā te u loto pē ki ai."

Na'e ake 'i hoku lotó 'a e hounga'ia mo tangane'ia 'i he'eku sio tonu ki he fehangahangai 'a e ongomātu'a mali fo'ou ni mo e pole faingata'a taha 'o e ngaahi fekuki fakalaumālié kotoa—ke momoi fiemālie hona lotó ki he finangalo 'o e 'Otuá. Na'e fakamālohia 'eku tuí 'i he'eku siotonu ki he tuku 'e he ongomātu'á ni 'ena ngaahi holi vivili mo mahino ke fakamo'uí kae "folo hifo 'e he finangalo 'o e Tamai" (Mōsaia 15:7).

Na'e fakamatala'i 'e Sione 'ene fakakaukau'i 'i he'emaui talanoá pea mo e tāpuaki na'á ne ma'ú 'o pehē: "Na'e vahevahe 'e 'Eletā Petinā mo kimaua 'a e fakakaukau meia 'Eletā Meki-suelé, 'oku lelei ange ke 'oua na'a holomui 'i he mo'uí. Na'e fehu'i mai leva 'e 'Eletā Petinā kiate kimaua, "Oku ou 'ilo'i 'okú mo ma'u 'a e tui ke fakamo'uí, ka 'okú mo ma'u nai 'a e tui ke 'oua na'a fakamo'uí?" Na'e fo'ou 'a e fakakaukau ko 'ení kiate au. Ko hono mo'oni, ko 'ene fehu'i maí pe na'á ku ma'u nai ha tui ke tali e finangalo 'o e 'Otuá kapau ko Hono finangaló ke 'oua na'a fakamo'uí au? Kapau kuo hokosia e taimi ke u hū ai ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié 'o fakafou 'i he maté, kuó u mateuteu nai ke loto ki ai mo tali ia?"

Na'e hoko atu 'a Sione: "Na'e ngali tu'utu'u-hala ke ma'u ha tui ke 'oua na'a fakamo'uí; ka na'e liliu 'e he fo'i fakakaukau ko iá 'a 'eku fakakaukau mo hoku uaiifí peá ma faka'atā ai ke ma falala kakato ki he palani 'a e Tamai ma'a-mauá. Na'á ma ako ai na'e fie ma'u ke ma ma'u 'a e tui ko e 'Eikí 'oku pulé, tatau ai pē pe ko e hā hono olá, pea te Ne

tataki kimaua mei he feitu'u 'okú ma 'i aí ki he feitu'u 'oku fie ma'u ke ma 'i aí. Ko e taimi na'á ma lotu aí, na'e liliu 'ema kolé mei he "Alo'ofa 'o fakamo'uí au' ki he "Alo'ofa mu'a 'o foaki mai kiate au 'a e tui ke u tali ha ola pē kuó Ke teuteu ma'akú."

"Na'á ku tui fakapapau au, koe'uhí ko 'Eletā Petinā ko ha 'Aposetolo, te ne tāpuaki'i 'a e ngaahi 'elemēniti hoku sinó ke nau lelei, pea te u tu'u mei he mohengá 'o hulo-hula pe fai ha fa'ahinga me'a lahi hangē ko iá! Ka 'i he'ene tāpuaki'i au 'i he 'aho ko iá, na'á ku fakatumutumu 'i he meimei faitatau 'a e ngaahi lea na'á ne faka'aonga'i mo e ngaahi lea 'a 'eku tangata'eikí, 'eku tamai 'i he fonó, pea mo 'eku palesiteni fakamisioná. Na'á ku fakatokanga'i, ko hono mo'oni, 'oku 'ikai mahu'inga ia pe ko e nima 'o hai 'oku hilifaki 'i hoku 'ulú. 'Oku 'ikai feliliuaki e mālohi 'o e 'Otuá, pea 'oku fakahā fakafo'ituitui mai kiate kitautolu Hono finangaló 'o fakafou mai 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakamafai'i."

Na'e tohi 'e Heta 'o pehē: "Na'á ku puputu'u lahi he 'ahó ni. Na'á ku tui pau 'e hilifaki 'e 'Eletā Petinā hono nimá ki he 'ulu 'o Sioné 'o fakamo'uí kakato ia mei he kanisaá. Na'á ku 'ilo 'e lava ke fakamo'uí ia tu'unga 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, pea na'á ku fie ma'u mo'oni ia ke hoko. Na'á ku ilifia 'i he hili 'ene ako'i kimaua 'i he tui ke 'oua na'a fakamo'uí. Na'e 'ikai ke teitei

mahino ia kiate au 'a e fo'i mo'oni ko ia 'e ala kau 'i he palani 'a e 'Eikí 'a e mole hoku husepānití, 'o a'u mai ki he taimi ko 'ení. Na'e fakafalala 'eku tuí 'a'aku 'i he ngaahi ola na'á ku fie ma'ú. Ko hono mo'oni, na'e 'ikai hano mālohi. Neongo na'e 'uluaki fakamanavahē, ka na'e iku 'o fakatau'atā-ina'i au 'e he tui ke 'oua na'a fakamo'uí, mei he loto hoha'á. Na'á ne 'ai ke u falala kakato na'e 'afio'i lelei ange au 'e he'eku Tamai Hēvaní 'iate au, pea te Ne fakahoko 'a e lelei tahá ma'aku mo Sione."

Na'e fai ha faingāue, pea 'osi atu ha ngaahi uike, ngaahi māhina, pea mo ha ngaahi ta'u. Na'e fakaofo e puli atu e kanisā 'o Sioné. Na'e lava 'o faka'osi 'ene ako he 'univēsiti mo ma'u ha'ane ngāue ma'u'anga mo'ui vāhenga lelei. Na'e hoko atu 'e Sione mo Heta hono fakamālohia 'ena feohí mo na fiefia fakataha he mo'ui.

Na'á ku ma'u kimui ange ha tohi meia Sione mo Heta 'o fakahā mai kuo toe foki mai 'a e kanisaá. Na'e toe kamata 'a e kimó pea fakataimi-tēpile'i mo e tafá. Na'e fakamatala'i

Ko ia, na'a mo 'etau tui mālohi, he 'ikai hiki ha ngaahi mo'unga lahi ia.

Pea he 'ikai ke fakamo'ui 'a e nīhi kotoa 'oku mahamahaki mo vaivai.

‘e Sione ‘o pehē: “Na’e ‘ikai ngata pē ‘i he hoko ‘a e ongo-ongó ni ko e me’a fakalotomamahi kia Heta mo aú, ka na’á ma puputu’u ai. Na’e ‘i ai nai ha fa’ahinga me’a na’e ‘ikai ke ma ako ‘i he ‘uluaki taimi? Na’e fie ma’u nai ‘e he ‘Eiki ha me’a lahi ange meiate kimaua?”

“Ko ia, na’á ku kamata lotua leva ha mahino mo ha tokoni mei he ‘Eiki ke mahino kiate au ‘a e ‘uhinga ‘oku toe hoko mai ai e kanisaá. Na’á ku ma’u ‘a e talí he lolotonga ‘eku lau e Fuakava Fo’ou ‘i ha ‘aho ‘e taha. Na’á ku lau ‘a e fakamatala kia Kalaisi mo ‘Ene Kau ‘Aposetoló ‘i he tahí, he taimi na’e tō ai ‘a e matangí. Na’e o ‘a e kau ākongá ke fehu’i ki he Fakamo’uí, ‘i he’enu manavasíi na’a ngoto ‘a e vaká, “Eiki, ‘oku ‘ikai [koá] te ke tokanga’i te tau mate?” Ko e me’a tonu ‘eni na’á ku ongo’i! ‘Oku

‘ikai koá te Ke tokanga’i ‘oku ou kanisá? ‘Oku ‘ikai koá te Ke tokanga’i ‘okú ma fie kamata ha fāmili? Ka na’á ku ma’u ‘eku talí ‘i he hoko atu ‘eku lau ‘a e talanoá. Na’e ‘afio atu ‘a e ‘Eiki kiate kinautolu peá Ne folofola, “A kimoutolu ‘oku síi ho’omou tuí, pea mafao atu Hono to’ukupú ‘o Ne lolomi ‘a e tahí.

“Na’e pau ke u fehu’i kiate au ‘i he momeniti ko iá, “Oku ou tui mo’oni koá ki he me’á ni? ‘Oku ou tui mo’oni koá na’á Ne lolomi ‘a e tahí ‘i he ‘aho ko iá? Pe ko ha talanoa mālie nai pē ia ke lau?” Ko e talí: ‘Oku ou tui, pea koe’uhí ‘oku ou ‘ilo’i na’á Ne lolomi ‘a e tahí, na’á ku ‘ilo’i he taimi pē ko iá, te Ne fakamo’ui au. Na’e faingata’a ke u fakalelei’i ‘a e fie ma’u ke u tui kia Kalaisi pe mahino Hono finangaló ‘o a’u mai ki he taimi ko ‘ení. Na’á ku lau ia ko ha me’a mavahevahe ‘e ua, pea na’á ku ongo’i he taimi ‘e níihi ‘okú na fepaki. Na’á ku fehu’i ‘o pehē, ‘Ko e hā ka u ka tui ai kapau ko Hono finangalo aofangaturú ē ‘a e me’a ‘e hokó? Na’á ku ‘ilo’i ‘i he hili ‘o e me’á ni ko e tuí—‘i hoku tūkungá—na’e ‘ikai ko e ‘ilo pē te Ne fakamo’ui aú, ka te Ne lava ‘o fakamo’ui au. Na’e pau ke u tui te Ne lava, pea tatau ai pē pe ‘e hoko, ko e me’a pē ia ‘A’ana.

“I he’eku tuku ke fakataha ‘a e ongo fo’i fakakaukau ko iá ‘i he’eku mo’uí, ke tukutaha ‘a e tuí kia Sīsū Kalaisi mo tukulolo kakato ki Hono finangaló, na’á ku ma’u ha fiemālie mo ha nonga lahi ange. Kuo fakafo mo’oni ke fakatokanga’i e to’ukupú ‘o e ‘Eiki he’etau mo’uí. Kuo tu’u totonu e ngaahi me’á, hoko mo e ngaahi maná, pea ‘oku

tau loto fakatōkilalo ma’u pē ke mamata ki hono fakahā mai e palani ‘a e ‘Otuá.”

‘Oku kaunga mo’oni e angatonú mo e tuí ki hono hiki ‘o e ngaahi mo’ungá—kapau ‘oku fakahoko ‘e he hiki ‘o e ngaahi mo’ungá ‘a e ngaahi taumu’a ‘a e ‘Otuá ‘o fakatatau mo Hono finangaló. ‘Oku kaunga mo’oni ‘a e angatonú mo e tuí ki hono fakamo’ui ‘o e mahakí, tulí, mo e pipikí—kapau ‘oku fakahoko ‘e he fa’ahinga fakamo’ui peheé ‘a e ngaahi taumu’a ‘a e ‘Otuá ‘o fakatatau mo Hono finangaló. Ko ia, na’a mo ‘etau ma’u e tui mālohí, he ‘ikai hiki ha ngaahi mo’unga lahi ia. Pea he ‘ikai ke fakamo’ui kotoa ‘a e mahakí mo e vaivaí. Kapau ‘e ta’ofi e fakafepaki kotoa pē, to’o atu mo e mahaki kotoa pē, pea ‘e uesia leva ‘a e tefito’i taumu’a ‘o e palani ‘a e Tamaí.

Ko e konga lahi ‘o e ngaahi me’a ‘oku tau ako ‘i he mo’ui fakamatelié, ‘e toki lava pē ke ma’u tu’unga ‘i he ngaahi me’a ‘oku tau a’usia mo tofanga ai he taimi ‘e níihí. Pea ‘oku ‘amanaki mo falala mai ‘a e ‘Otuá ke tau fehengahangai fakataimi mo e faingata’a fakamatelié, pea te tau lava ‘i He’ene tokoni ke ‘ilo ‘a e me’a ‘oku fie ma’u ke tau ‘iló pea mo a’usia ‘a e tu’unga te tau a’usia ‘i he ta’engatá.

Ko e ‘UHINGA ‘O E ME’A KOTOA PEÉ

Ko e talanoa ko ‘eni kau kia Sione mo Hetá ‘oku fakatou angamaheni mo fakafo. ‘Oku fakafongá ‘i he ongomātu’a toki malí ni ha Kāingalotu faivelenga, tauhi fuakava ‘e laumili-ona he funga māmaní, ‘a ia ‘oku nau vilitaki atu ‘i he hala lausi’i mo fāsi’i mo tu’u ma’u ‘i he tui kia Kalaisi mo ha ‘amanaki haohaoa mo’oni (vakai, 2 Nifai 31:19–20). Na’e ‘ikai ngāue ‘a Sione mo Heta ‘i ha ngaahi fatongia fakatakimu’a ‘iloa he Siasí, na’e ‘ikai ke na kāinga mo e Kau Taki Mā’olungá, pea na’á na veiveiua mo manavasíi he taimi ‘e níihi. ‘Oku angamaheni ‘ena talanoá ‘i ha konga lahi ‘o e ngaahi tafa’aki ko ‘ení.

Ka ne tāpuekina ‘a e talavou mo e finemui ko ‘ení ‘i ha ngaahi founga kāfakafa ke na ‘ilo ‘a e ngaahi me’a mahu-‘inga ki he ta’engatá ‘o fakafou he mamahí mo e faingata’á. Kuó u vahevahe mo kimoutolu ‘a e talanoá ni koe’uhí na’e iku mahino kia Sione mo Heta, ‘a ia ‘okú na tatau mo hamou tokolahi, ‘oku mahu’inga ange ‘a e ‘ikai holomu’i ‘i he mo’uí. Ko ia, ‘oku ‘ikai fekau’aki ‘ata’atá pē ‘ena a’usia mo e mo’uí pe ko e maté; ka na’e fekau’aki ia mo e akó, mo’uí, mo ‘ene hokó.

**Pea ‘oku ‘amanaki mo
falala mai ‘a e ‘Otuá
ke tau fehengahangai
fakataimi mo e fainga-
ta’a fakamatelié, pea te
tau lava ‘i He’ene tokoni
ke ‘ilo ‘a e me’a ‘oku fie
ma’u ke tau ‘iló pea mo
a’usia ‘a e tu’unga te tau
a’usia ‘i he ta’engatá.**

Ko hona talanoá, ki hamou tokolahi, kuo hoko, pe 'e lava ke hoko ko homou talanoa. 'Oku mou fehangahangai, pe kuo mou fehangahangai, pe te mou fehangahangai mo ha ngaahi pole tatau 'i ho'omou mo'uí 'aki e lototo'a mo e fakakaukau fakalaumālie tatau na'e ma'u 'e Sione mo Hetá. 'Oku 'ikai ke u 'ilo e 'uhinga 'oku ako ai 'e ha kakai 'e ni'ihí 'a e ngaahi lēsoni 'o e ta'engatá 'o fakafou he 'ahi'ahí mo e faingata'á—kae ako 'e ha ni'ihí kehe ia 'a e me'a tatau 'o fakafou he fakahaofí mo e fakamo'uí. 'Oku 'ikai ke u 'ilo e ngaahi 'uhingá kotoa, ngaahi taumu'á kotoa, pea 'oku 'ikai ke u 'ilo'í 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e taimi 'a e 'Eikí. Te ta lava ke lea fakataha mo Nifai, “oku 'ikai [ke ta] 'ilo'í hono 'uhinga 'o e me'a kotoa pē” (1 Nifai 11:17).

Ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku ou 'ilo pau. 'Oku ou 'ilo ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālie kitautolu 'o ha Tamai Hēvani 'ofa. 'Oku ou 'ilo ko e Tamai Ta'engatá ko e tupu'anga ia e palani 'o e fiefiá. 'Oku ou 'ilo ko Sisū Kalaisi 'a hotau Fakamo'uí mo e Huhu'í. 'Oku ou 'ilo na'e 'ai 'e Sisū ke malava e palani 'a e Tamai

tu'unga 'i He'ene Fakalelei ta'e- fakangata-ngata mo ta'engatá. 'Oku ou 'ilo'í ko e 'Eiki, 'a ia na'e “fakavolu, [fakamamahi'i], [mo] [kafo ma'atautolú],”² te Ne lava 'o fakafiemālie'i mo fakamālohia “hono kakai 'o fakatau ki honau ngaahi vaivai” (Alamā 7:12). Pea 'oku ou 'ilo'í ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga taha 'o e mo'ui fakamatelié ke 'oua 'e holomui pea tuku hotau loto fakafō'ituituí ke “folo hifo 'e he finangalo 'o e Tamai” (Mōsaia 15:7).

Neongo 'oku 'ikai ke u 'ilo 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e founa, taimi, feitu'u pea mo e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e ngaahi tāpuaki ko 'ení, ka 'oku ou fakamo'oni 'oku nau mo'oni. Pea 'oku ou 'ilo'í, 'i ho'omou vilitaki atu 'i ho'omou mo'uí 'o tu'u ma'u 'i he tui kia Kalaisi, te mou ma'u 'a e mālohi ke 'oua 'e holomuí. ■

Mei ha lea 'i he fakataha lotu 'a e Potungāue Ako 'a e Siasí, “That We Might Not . . . Shrink,” na'e fai 'i he Univesiti 'o Tekisisi 'i Ālingitoni he 'aho 3 'o Mā'asi 2013.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Neal A. Maxwell, “Apply the Atoning Blood of Christ,” *Ensign*, Nov. 1997, 22.
2. “Sisū 'o Nasaleti,” *Ngaahi Himi*, fika 95.

Ko e kongā lahi 'o e ngaahi me'a kuo pau ke tau ako 'i he mo'ui fakamatelié, 'e toki lava pē ke ma'u tu'unga 'i he ngaahi me'a 'oku tau 'a'usia mo tofanga ai he taimi 'e ni'ihí.

Fai 'e
Brian K. Ashton
 Tokoni Ua 'i he Kau
 Palesitenisi Lahi 'o e
 Lautohi Faka-Sāpaté

TOKONI 'O E TO'U TUPÚ KE Faiakó

‘O ku fie ma’u ke faiako ‘a e to’u tupú. Na’e fakama-hino ‘i ‘eni ‘e he ‘Eikí ‘i he taimi na’á Ne ‘omi ai ‘a e ngaahi fatongia ‘o ha taula’eiki:

“Ko e fatongia ‘o e taula’eiki *ke malanga, akonaki (faiako), fakamatala*, na’ina’i, mo fai papitaiso, pea ‘oatu ‘a e sākalamēnití.” (T&F 20:46; toki tānaki atu hono fakamamafa’í).

‘Oku fakahoko ‘e he ‘Eikí ‘i ha ngaahi veesi si’i pē mei ai, ‘a e fatongia ‘o e kau akonakí (faiakó) mo e kau tikoní ke akonaki (faiako) mo fakamatala (vakai, T&F 20:58–59). Ko hono mo’oní ‘oku fie ma’u ‘e he’etau kau talavou’u mo e kau finemu’i kotoa ‘a e faingamālie ke toutou faiakó.

Ko Hono ‘Aonga ‘o e Ako’i ‘e he To’u Tupú ‘a e To’u Tupu Kehé

Na’e hoko ‘a Sisū Kalaisi ko e faiako haohaoa. ‘Oku tokoni ‘a e ako’i ke muimui ai ‘a e to’u tupú ‘i he sippinga ‘a e Fakamo’uí pea hoko ‘o tatau ange mo Ia. ‘Oku toe teuteu’i foki ‘e he ako’i ke nau hoko ko e kau faifekau, mātu’a, mo e kau taki ‘i he Siasí. Ko e taimi ‘oku faiako ai ‘a e to’u tupú, kuo pau ke nau ako ‘a e ongoongoleleí mo mo’ui ‘aki ia. Kuo pau foki ke nau ma’u ‘a e Laumālié ka nau lava ‘o faiako (vakai, T&F 42:14). Ko hono olá, ‘oku fa’a ako lahi ange ‘a e to’u tupu ‘oku faiakó mo ma’u ha fakamo’oni mālohi ange ki he tefitó ‘i he kau mēmipa ‘o e kalasí.

‘Ikai ngata aí, ‘oku ma’u ‘e he to’u tupu ‘oku faiakó ha lotofalala, ako e ngaahi taukei fakafaiakó, mo kamata ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke nau ‘iló. ‘Oku toe ako foki ‘e he to’u tupu kuo nau ma’u faingamālie ke hoko ko ha kau faiakó ke hoko ko ha kau ako mo ha kau mēmipa lelei ange ‘o e kalasí.

Ko e hā mo ha toe me’a lahi ange, ka ko e to’u tupu kuo ako’i ‘oku faitāpuekina foki. ‘Oku fa’a fakafanongo mo kau lahi ange ‘a e to’u tupú ‘i he taimi ‘oku faiako ai honau to’ú. ‘Oku fakamālohia ‘a e anga fakakaume’á ‘i he taimi

‘oku alea’i ai ‘e he to’u tupú ‘a e ngaahi tefito ‘o e ongoongoleleí pea ‘i ai mo e Laumālié. Pea ‘oku fa’a malava lelei ange ke fetokoní’aki ‘a e to’u tupú ‘i hono fakaleleí ‘o e ngaahi palopalema angamahení.

‘E Tokoni’i Fēfē ‘e he Kau Taki Kakai Laláhí ke Lavame’a ‘a e To’u Tupú?

‘I ho’o ako’i ‘a e to’u tupú, ‘oku fatongia’aki leva ‘e he kau taki ‘a hono fakapapau’i ‘oku nau ‘ulungaanga taau mo ‘i ha ‘ātakai fakalaumālie. Ko e hā leva ‘e lava ke fai ‘e he kau taki kakai lalahí ke tokoni’i ‘a e to’u tupú ke nau hoko ko e kau faiako lavame’á?

Muimui ‘a e kau taki kakai lalahí ‘i he Laumālié he taimi ‘oku fakaafe’i ai e to’u tupú ke nau faiakó.¹ ‘Oku ‘ikai mateuteu ha to’u tupu ‘e ni’ihi ke faiako, pea kuo pau ke tokanga ‘a e kau takí ke ‘oua na’a ongo’i ta’efiemālie ‘a e to’u tupu ko ‘ení. ‘Oku mateuteu ha to’u tupu ‘e ni’ihi ke ako’i ha konga pē ‘o e lēsoní, ka ‘oku lava ha ni’ihi ia ke ako’i kakato ‘a e lēsoní. Ka neongo ia ‘oku totonu ma’u pē ke nau kau ‘i ha konga ‘o e faiako ‘i he lahi taha ‘o e ngaahi lēsoní, ‘oku ‘ikai totonu ke nau faiako ‘i he lēsoni kotoa pē. ‘I he ngaahi kalasi íkí, ‘oku totonu ke fakapapau’i ‘e he kau takí ‘oku ‘ikai ke kole ki he to’u tupú ke nau toutou faiako. ‘Ikai ko ia pē, ka ‘oku totonu ke ako’i ‘e he kau taki kakai lalahí ‘a e ngaahi lēsoni ‘e ni’ihi tautautefito ki he ngaahi lēsoni ‘oku faingata’a honau tefitó. Ka ko hono fakakatoá, ‘oku fiema’u ke sio ‘a e to’u tupú ki he kau taki kakai lalahí ki he ngaahi founga fakafaiako totonú.

‘E lava ‘a e kau taki kakai lalahí pe mātu’á ke ngāue fakatāutaha mo e to’u tupú ‘o tokoni ke teuteu’i ‘enau lēsoní. ‘Oku kau ‘i he tokoni ko ‘ení ha kole ki he to’u tupú ke nau tomu’a lau ‘a e lēsoní ‘i ha uike ‘e taha kimu’a,² fokotu’u ange ke nau lotua ke ‘ilo’i ‘a e me’a

*‘Oku fie ma’u ke faiako
‘a e to’u tupú, pea te
nau lava ‘o faiako lelei
‘o ka tokoni’i.*

**‘E Lava ‘a e To’u Tupú ke Faiako,
mo Faiako Lelei**

Na’e kole mai kimu’i ni ke u faiako fakataimi ki he kalasi Lautohi Faka-Sāpate ta’u 12 mo e ta’u 13 hoku uōtí. Na’á ku kole ki hoku foha ta’u 13 ke tokoni mai he faiakó. Na’á ma palani fakataha ha lēsoni. Na’e fai ‘e Sēkope ‘a e ‘uluaki kongā ‘o e lēsoní, ‘o hulu’i ha fo’i vitiō nounou, vahevahe ha ngaahi potufofolola fekau’aki mo ‘ema tefitó, mo fai ha ngaahi fehu’i fakatupu fakakaukau. Na’e toe fehu’i foki ‘e Sēkope ki he kau mēmipa ‘o e kalasí pe ko e hā e me’a na’a nau ongo’i mo tokoni’i kinautolu ke nau

‘oku finangalo ‘a e Tamai Hēvaní ke nau ako’í, fokotu’u ha palani ‘o e lēsoní, mo nau akoako ako’i fakataha ‘a e lēsoní. Ko e taimi ‘e ma’u ai ‘e he to’u tupú ha fakahā he lolotonga ‘o e teuteú, ‘e lava ‘a e kau takí ‘o tokoni ke nau fakatokanga’i ia.

‘E lava ‘a e kau taki kakai lalahí ‘o tokoni’i ‘a e to’u tupu ‘oku faiakó ‘i hono fokotu’u ha ngaahi fehu’i ke faka’ai’ai ‘a e fealēlea’akí, fakaafe’i e ue’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, pea tokoni’i ‘a e kau akó ke nau ‘ilo’i ‘iate kinautolu pē ‘a e mo’o-ní. ‘E lava foki ‘e he kau takí ‘o tokoni ke ako e to’u tupú ke nau fakalongolongo ‘i he hili hono fai ha fehu’í, ke ‘oange ki he kau mēmipa ‘o e kalasí ha taimi ke ma’u ai ha fakahā.

‘E lava ‘e he kau taki kakai lalahí ‘i he lolotonga ‘o e lēsoní ke vahevahe ha ngaahi a’usia mo ha ngaahi fakamo’oni fakatāutaha ‘e tokoni ki he to’u tupú ke nau ‘ilo ‘oku ‘ikai ke nau tuēnoa ‘i honau ngaahi faingata’á pea ‘oange ha ‘amanaki lelei ke nau ikuna’i ai ia. ‘Oku fie ma’u ‘e he to’u tupú ‘a e poto mo e taukei ‘oku foaki ange ‘e he kau taki kakai lalahí. ‘Oku totonu foki ke fakamahino’i ‘e he kau takí ‘a e tokātelinē ‘i he taimi ‘oku fie ma’u aí.

Ke faka’ehi’ehi ‘a e kau taki kakai lalahí mei hono pule’i ‘o e lēsoní ‘o a’u ai pē kapau ‘oku faingata’á ia ‘a e to’u tupu ‘oku faiakó. Neongo ia, ‘e lava ke mateuteu ‘a e kau takí ke fai ha poupou ‘aki ha’anau tomu’a ako ‘a e ngaahi nāunau ‘o e lēsoní mo lotua e founa te nau lava ai ‘o tokoni’i lelei taha ‘a e to’u tupu ‘oku faiakó.

fakatokanga’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.

‘I he kongā hono ua ‘o e lēsoní, na’á ku ‘ai ‘a e kau mēmipa ‘o e kalasí ke nau feako’i’aki ‘a e ‘Uluaki Mata Me’a-hā-māí. Hili ia peá ma fakaafe’i kinautolu ke nau ako’i ‘a e ‘Uluaki Mata Me’a-hā-māí ki honau fāmili ‘i he efiafi faka-fāmili ‘i apí. Na’á ma fai ha ‘imeili ki he mātu’á, ‘i he ‘osi ‘a e kalasí, ‘o fakahoko kiate kinautolu ‘ema fakaafé.

Ko e taimi na’á ku ‘eke ai kia Sēkope ‘ene ongo fekau-‘aki mo e lēsoní, na’á ne pehē, “Na’e fu’u sai ‘aupito. ‘Oku ou ‘ilo’i na’e ‘i ai ‘a e Laumālie he na’e ‘ikai te u teitei tui ‘e lava ‘o ‘ilo ‘e hoku kaungā kalasí ‘a e tali ki he’eta ngaahi fehu’í, ka na’a nau ‘ilo’i.”

‘Oku fie ma’u ke faiako ‘a e to’u tupú, pea te ke lava ‘o tokoni ke nau lavame’a. ‘I he’enua fai iá, ‘e tupulaki ‘enua fakamo’oni, pea te nau mateuteu lelei ange ai ke hoko ko ha kau faifekau, mātu’á, mo e kau taki ‘i he Siasí. Kae mahu-‘inga angé, te nau hoko ‘o tatau ange ai mo e Fakamo’uí. ■

Kātaki vakai ki he tohi lēsoni fo’ou, Teaching in the Savior’s Way, ‘i he faiako.lds.org ki ha toe ngaahi fakakaukau ke toe lelei ange faiakó.

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. ‘Oku fealēlea’aki ‘a e kau palesiteni ‘o e kōlomu e Lakanga Taula’eiki Faka-Ēloné mo honau kau taki kakai lalahí pe ko hai ‘i he to’u tupú te ne ako’i e lēsoni ka hokó (vakai, *Tohi Tu’utu’uni Fika 2: Ko Hono Pule’i ‘o e Siasí* [2010]).
2. Koe’uhí ‘oku hoko mai ‘a e fakahaá ‘i he “‘otu lea ki he ‘otu lea, ‘a e akonaki ki he akonaki” (2 Nifai 28:30), ko hono lau e lēsoní ‘i ha uike ‘e taha kimu’á ‘okú ne ‘oange ai ki he kau faiakó ha taimi ke nau ma’u ai ha fakahā.

Ko e Hoko ko ha Fefiné

KO HA FAKAKAUKAU TA'ENGATA

Fai 'e Sharon Eubank

Talēkita 'o e Kautaha Tokoni 'Ofa 'a e Siasí

Na'e fakahoko 'e hoku kaungāme'á mo hono husepānití, 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ha ako fakatakimu'a 'i he tuku'uta 'o Kaná, pea ha'u ai ha fefine kiate ia 'i he'ene 'osí 'o talaange 'i he loto ongo mo'oni, "Ko e siasi 'eni 'o fafine." Na'e 'eke ange 'e hoku kaungāme'á ki he fefiné pe ko e hā 'ene 'uhingá. Na'á ne lea 'aki hono lotó, "Oku tau ma'u 'a e Fine'ofa nāunau'ia, 'okú ne ako'i kitautolu ki he ngaahi me'a fakalaumālié pea mo e ngaahi me'a faka'aho 'oku tāpuekina 'aki hotau ngaahi fāmilí mo kitautolú. 'I he taimi tatau pē 'oku 'i he loki hoko maí ho husepānití 'o ako'i homau ngaahi husepānití kuo pau ke nau anga'ofa ki honau uafí mo 'enau fānaú pea mo anga fakamatāpule. 'Oku tau ma'u 'a e tempalé, pea 'e 'a'aku 'eku fānaú kuo 'osi pekiá 'o ta'engata. Ko e me'a kotoa pē 'oku ou fie ma'ú, 'oku ou ma'u ia 'i he siasí ni. Ko e Siasi 'eni 'o fafine."

Ko e siasi nai 'eni 'o fafine? Ko 'eku a'usia fakatāutahá na'e meimei konga lahi ko e fakaivia pē, tukukehe pē ha ngaahi me'a mālie 'e nī'hi. Ko ia, he 'ikai ke u tali atu 'a e fehu'í kiate kimoutolu, ka te u fakafalala pē ki he me'a ne u sio tonu ai he funga 'o māmaní. 'Oku 'ikai ko ha taha poto au, pe matiketika, pe taha lea 'a e Siasí. Ka 'oku ou fie 'asi 'i he lekōtí ko ha a'usia fakaeau pē, 'oku koloa'ia 'eku mo'uí mo faka'e'i'eiki pea mo lelei ange ta'e fakangatangata ko ha fefine, koe'uhí ko e ongoongolelé mo e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

'Oku 'ikai fakapōpula pe fakakuongamu'a, ka ko e tokāteline 'o e Siasí fekau'aki mo e fatongia 'o fafiné 'i he fāmilí, Siasí, koló, fonuá, mo e tempalé—pea mo e founga fengāue'aki fakataha 'a tangata mo fafiné—ko e tokāteline napangapangamālie taha, mālohi taha, fakamaama, pea mo fakaivia taha ia kuo faifaiangé peá u fanongo 'oku fakamatala'i. Ko ia te u pehē ki hoku ngaahi tokouá, ko e me'a 'oku mou faka'ānaua ki ai 'i ho'omou hoko ko ha fefiné, Kalisitiané, tokotaha 'atamai'ia, pea mo ha tokotaha ta'engatá, 'oku 'i heni ia 'i he tokāteline 'a Sīsū Kalaisí pea mo hono fakahoko e tokāteline ko iá 'i he Siasí.

'OKU OU FIE 'ASI
'I HE LEKŌTÍ MEI
HE'EKU A'USIA
FAKAEÁU PĒ
'OKU KOLOA'IA
'EKU MO'UÍ MO
FAKA'EÍ'EIKI PEÁ
MO LELEI ANGE
TA'E FAKANGATA-
NGATA, KO HA
FEFINE, KOE'UHÍ
KO E ONGO-
ONGOLELEI 'O
SÍSŪ KALAISÍ.

“[‘E KAU MAI HA
KAKAI FEFINE
LELEI]... KI HE
SIASÍ... ‘O A‘U KI
HA TU‘UNGA ‘E...
FAKATOKANGA‘I AI
‘A E KAKAI FEFINE
‘O E SIASÍ ‘OKU KEHE
ATU PĒ—‘I HA NGAahi
FOUNGA ‘OKU FAKA-
FIEFIA—MEI HE KAKAI
FEFINE ‘O E MĀMANÍ.”

**PALESITENI
SPENCER W. KIMBALL**

‘Oku ‘Ai ‘e he Tokāteline ‘a e ‘Otuá ke Ha‘isia Tatau ‘a Tangata mo Fafine

‘Oku fakatou kaunga kia tangata mo fafine ‘a e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí, pea ‘oku ‘ai ‘e he tokāteline ‘a e ‘Otuá ke na fakatou ha‘isia tatau, ‘o ‘ikai tu‘unga kehekehe. ‘Oku ‘ikai tali ‘e he ‘Otuá ‘a e ponokalafi, tonó, ngaohikoviá, lí‘ekiná, ta‘e-tu‘unga tataú, pe angafita‘á, tatau ai pē pe ko e tangata pe fefine.

‘Oku toe ‘omi foki ‘e he tokātelinē ni ke tau ‘ilo e feitu‘u na‘a tau omi mei aí, ‘uhinga ‘oku tau ‘i heni aí, pea mo e feitu‘u te tau ō ki aí. ‘Okú ne ‘omi ha mahino ki hotau tu‘unga ko e tangata pe fefinē pea pehē ki hotau fatongia ko e ngaahi ‘ofefine mo e ngaahi foha, ko e tuofāfine mo e ngaahi tuonga‘ane, uaifi mo e husepāniti, mo e fa‘ē mo e tamai.¹

Kuo ako‘i ‘e Eletā D. Toti Kulisitofasoni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, “Kuo fakahā ‘e he kau palōfitā na‘a tau ‘uluaki mo‘ui ko e kau ma‘u ‘atamai, pea ‘omai hotau tu‘unga, pe ngaahi sino fakalaumālie ‘e he ‘Otuá, ‘o hoko ai ko ‘Ene fānau fakalaumālie—ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o ha ongomātu‘a fakalangi.”² Kuo ‘i ai ma‘u pē ‘a e ‘atamai potó (vakai, T&F 93:29).

Ko ha *fefine* au. ‘I he tu‘unga tangata pe fefinē na‘e hoko mai ha ngaahi ‘ulungaanga mo ha ngaahi tufakanga pau.

Ko ha *ofefine* au. ‘Oku fakamahino ‘e he tufakangá ni ko hai au, fekau‘aki mo e ‘Otuá. ‘Oku ou ma‘u ha mātu‘a fakalangi mo ‘i ai ‘eku totonu, ‘i he‘eku hoko ko ha ‘ofefinē, ke fetu‘utaki mo e Tamai Hēvaní ‘i he lotu pea ma‘u fakahā ‘o fakafou mai he Laumālie Mā‘oní‘oní.³

Ko e *tuofefine* au. ‘Oku ‘uhinga ‘a e tufakangá ni ko ha Kalisitiane au, ko ha mēmipa ‘o e Siasí, ko ha fefine ‘i he ongoongolelei, ko ha ākongā, pea kuó u ‘osi fai ha ngaahi fuakava te u feilaulau mo fakatapu pea ngāue mo taki.

Te u ala ma‘u foki ha faingamālie ‘i he mo‘uí ni ke hoko ko ha *uaifi*—kapau he ‘ikai hoko ‘i he mo‘uí ni, pea ‘oku pau, ‘i he

mo‘ui ka hokó. Ko e tufakangá ni, pe ko hai au ‘i he‘ene fekau‘aki mo ha hoa tu‘unga tatau kuo filí, ko ha husepāniti. Neongo ‘oku ‘ikai ke tau tatau—he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘okú ne ma‘u ‘a e ngaahi me‘a-foaki mo e ngaahi afa ‘oku ou ma‘u pe ‘okú ne ma‘u—‘oku tau ngāue ‘aki leva hotau ‘ulungaanga ‘oku tataú ke feinga ke tau taha. Ko e fo‘i lea *silá* ko hano fakamatala‘i lelei ia ‘o e tu‘unga malava ke fakataha‘i ke ta‘engata ai ha mali na‘e fakahoko ‘e ha mafai lakanga fakataula‘eiki ‘i ha tempale.

Ko e tufakanga ‘o e *fa‘e‘e* pe ko hai au ‘i he‘ene fekau‘aki mo hoku hakó. Tatau ai pē pe te u ma‘u ‘a e tu‘unga ko ‘ení ‘i he vaha‘a-taimi nounou ko ‘eni he māmaní pe ‘amui ange, ko e tala‘ofa ‘o e fāmili ta‘engatá ‘oku fai ia kiate kinautolu ne silá‘i ‘enau malí ‘i he tempalé pea ‘aki ‘a e Laumālie Mā‘oní‘oní ‘o e Tala‘ofá (vakai, T&F 132:19).

‘Oku makehe ‘etau tokātelinē ‘i māmani, pea ko e kongā ia e Fakafoki Mai ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí. Fakakaukau ki hono ‘uhingá kapau ‘e mahino kiate koe ‘a e tokāteline ko ‘ení mo tui ki ai. Kiate aú, ‘okú ne ‘omi ha fakakaukau ta‘engata ki he me‘a kotoa ‘oku ou faí.

Ko e Siasí ‘a e Feitu‘u ‘Oku Tau Fakahoko ai e Tokāteline ‘a e ‘Otuá

‘Oku ou tui ‘oku hanga ‘e he‘eku hoko ko e mēmipa ‘o e Siasí ‘o ‘ai au ko ha kongā ‘o e taha e ngaahi polokalama fakalalalaka taha kuo faifaiangé pea fokotu‘utu‘ú. Ko ha nāunau fakalēsoni kānokato ‘o e fakalalalaka fakatāutahá, fakaiviá, mo e tu‘unga fakatakimu‘a ma‘á e kakai fefinē, ‘oku toki hoko pē ‘aki hano fai e ngaahi me‘a ‘oku fakahoko ‘e he kāingalotú kotoa: tu‘unga fakatakimu‘á, lea ‘i he kakaí, fai ‘o e filí, talanoa fakaloto‘i, patisetí, fakalotoá, tokoni ‘i he koló, laukongá, fakatotoló, fakatupulaki e ma‘u‘anga tokoní, ngoué, fakatolonga me‘atokoní, mo‘ui lelei ‘a e fāmili—pea hokohoko atu ai pē.

‘Oku ou tui ‘oku tupu e ta‘efemahino‘aki ‘i he fatongia ‘o e kakai fefinē ‘i he taimi ‘oku ‘ikai fehokotaki ai ‘a e tokātelinē mo

hono fakahokó. Neongo ia, tu'unga 'i he hokohoko 'o e fakahā mei he 'Otuá ki He'ene kau palófitá mo kitautolu 'o fakafou mai 'i he Laumālie Mā'oní'oní, te tau lava 'o hokohoko fakatokanga'i mo fakangata 'a e kongā lahi 'o e ta'efe-mahino'aki 'oku hokó.

Hangē ko 'ení, 'oku kei hokohoko fakamahino'i mai 'e he kau 'Aposetoló mo e kau palófitá 'a e ngaahi fakakau-kau 'oku tau tui ma'u pē ki aí:

- Na'e pehē 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālāti 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá "[Ko e] taimi 'oku 'alu ai e kakai tangatá mo e hou'eiki fafiné ki he temipalé, 'oku fakatou fakakoloa'i kinautolu 'aki e mālohi tatau, 'a ia [ko hono 'uhingá] ko e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí."⁴
- Na'e pehē 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Oku 'ikai ke tau anga 'i he lea ki he hou'eiki fafiné 'oku nau ma'u e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'i honau ngaahi uiui'i faka-Siasí, ka ko e toe mafai fē ia?"⁵
- Na'e fakamatala'i 'e Palesiteni Sēmisi E. Fausi (1920–2007), Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí, "Ko e tamai kotoa pē ko e pēteliake ia ki hono fāmilí pea ko e fa'ē kotoa pē ko e mēteliake (matriarch) 'okú ne tu'unga tatau 'i hona takitaha fatongia fakaemātu'á."⁶

1. Manatu'i e 'Imisi Totonú

Tuku ke u 'oatu he taimí ni ha fokotu'u 'e tolu 'e tokoni nai ia kiate kitautolu 'i he'etau mo'ui 'aki hono fakahoko 'a e tokāteliné? Ko 'eku 'uluaki fokotu'ú ke manatu'i ma'u pē 'a e 'imisi totonu 'oku 'omi 'e he tokāteline 'a Sisū Kalaisí.

'I ha taimi fuoloa atu, na'á ku 'i ha fakataha ai 'i he'eku hoko ko e talēkita 'o e Ngaahi Kautaha Tokoni 'Ofa 'a e Siasí (LDS Charites) ne u ma'u ha kole fakavavevave fekau'aki mo e kau kumi hūfanga Kalisitiane na'e kapusi mei Mōsulu 'i 'Iulaki, 'e he kautau 'a e Siteiti 'Isilamí pea nau 'aukolo

hifo ki Kētisitani. Na'e 'i ai ha kāingalotu 'e toko 5,000 'a e pātele 'o e Siasí 'Ingilani 'i Pekitáti, ne feteketeke'i ke ma'u hanau nofo'anga 'i he loto'ata'atā 'o hono falelotú pea na'e 'ikai ha'anau me'akai ke kai. Na'e kole 'a e ongomātu'a faifekau tokoni 'ofa fakaetangata 'a e Siasí ha pa'anga tokoni fakatu'upakē ke fakatau 'aki ha laise, piini, lolo, mo ha ngaahi sipi kafu, pea na'a mau tokoni he taimi pē ko iá ke nau lava 'o ma'u ha me'atokoni efiafi 'i he efiafi ko iá.

Ko e fa'ahinga me'a 'eni 'oku ou siomata ai he 'aho kotoa, tu'unga 'i he'eku ngāué. 'Oku ou fehu'i pē kiate au, 'i he pau ke u sio tā-tu'o-lahi ki he 'ata mo'oní, ko e hā 'e faka'aonga'i lelei taha ki ai hoku ivi? 'I he'etau fekumi ki he talí, tau fakatotolo 'i he ngaahi tokāteline 'o e ongo-ongolelé. 'I he'etau "tokanga ki he ngaahi me'a [oku] 'ikai mahu'ingá" (Sēkope 4:14) pe 'āvea 'i ha fo'i fehu'i pe tō'onga 'e taha, 'okú ne fa'a liliu 'etau tokangá mo hotau taimí mei he mo'ui 'aki e ongoongolelé.

Na'e lea 'a Poni L. 'Osikāsoni, ko e palesiteni lahi 'o e Kau Finemuí, fekau'aki mo e kei tu'u ma'u 'i he ongoongolelé 'i he'etau fekumi ki he talí: "Te tau lava 'o fili pe te tau tu'u ma'u 'i he me'a kuo tau 'osi ongo'i pe 'ikai. 'Oku 'ikai ha tali ia ki he me'a kotoa pē, ka 'oku tau fili pe te tau tu'u ma'u 'i he me'a kuo tau ongo'i mei he Laumālie Mā'oní'oní. Tau ngāue 'ke lelei ange 'a e ngaahi me'á, kae pukepuke foki mo 'etau tuí."⁷

'E kei liliu pē 'etau ngaahi tō'onga 'i he Siasí 'i he'etau feinga ke faka'aonga'i 'etau tokāteliné 'i ha ngaahi founda lelei mo haohaoa angé. 'Oku ou fakatauange 'e lelei mo tu'unga tatau ange 'a e to'u tangata hokó 'i he'enau mo'ui 'aki e ongoongolelé. Ka 'oku ou tui foki ko e ngaahi maka fakava'e funganí kuo 'osi maau pea 'oku nau fe'unga ke tanumaki 'etau tuí mo 'etau fakamo'oní.

2. Faivelenga 'i he Fehangahangai mo e Fakafepakí

'Oku 'ikai ke kovi ma'u pē 'a e fakafepakí. 'Oku ou tui 'oku fakamālohia foki kitautolu 'e he fakafepakí. Ko e taimi na'á ku 'a'ahi ai ki he Ngoue 'Akau Hanitingitoni 'i Seni Malino, Kalefōnia, USA, na'á ku fakatokanga'i na'e 'i ai ha ngaahi fu'u i lalahi 'i he loto faka'alí'alí na'a nau fakafafongā'i 'a e toka'anga matangi 'okú ne fakamālohia 'a e 'ulu'akau 'o e talopikí ke nau matu'uaki e ngaahi afā 'e hokó. 'Oku fekau'i pe tuku faka'aho mai 'e he 'Eikí ha "ngaahi toka'anga matangi" ko ha ngaahi palopalema mo e fakafili ke lava 'o fakamālohia hotau makatu'ungá mo 'ai ke tau o'i-ngofua ange. Ko e fa'ahinga faingata'a peheé ko e me'a'ofa ia.

'Oku 'omi 'e he ongo talanoa ko 'eni mei he hisitōlia 'o e Siasí ha fakakaukau fekau'aki mo e fakafepakí:

‘OKU MAHU’I ‘A
E LAUMĀLIÉ ‘I HE
TAIMI PĒ ‘OKU
KAMATA PULE TĀ‘E-
MĀ‘ONI‘ONI AI HA
TANGATA PE FEFINE
MO ‘IKAI TAKI ‘I HE
ANGAMALŪ, ‘OFA,
MO E HAOHAOÁ.
VAKAI, T&F 121:37

Ko e ‘uluakí ko e tū‘uta atu ‘a Pilikihami ‘Iongi ki he Tele‘a Sōlekí ‘i he 1847, hangē ko hono fakamatala ‘i ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí (1910–2008): “Kuo te‘eki ai ha palau kuó ne ue‘i hono kekelelé. Na‘e ‘ikai ke ‘ilo ‘e [Pilikihami ‘Iongi] e lelei hono kekelelé, pe ko hono fa‘ahita‘ú, matangí, sinoú, mo e moko‘tí ‘o e fa‘ahita‘u momokó, mo e malava ke ‘i ai ha ‘inisékite faka‘auhá. Na‘e hala ha me‘a lelei ke lea ‘aki ‘e he ongo fakatotolo fonua ko Simi Pilitisaá mo Maile Kutu‘ia, kau ki he feitu‘u ni. Na‘e kole ‘a Semi Pulenani ke nau ō mo ia ki Kalefōnia. Na‘e ‘ikai ke fanongo ia ki ha taha ‘o kinautolu. Na‘á ne taki hono kakaí ki he potu ‘afu, pau pē na‘e hangē ha feitu‘u lalá. Ko e taimi na‘á ne tū‘uta atu aí, na‘á ne vakai atu ki he tafangaloa lahi ‘o a‘u ki he ano māsímá ‘i he hihifó pea ne pehē, “Ko e feitu‘u totonú ‘eni.”⁸

Ko e fika uá ko hono manatu‘i ‘e Uili-footi Utalafi ha lea na‘e fai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na‘e lea ‘a e Palōfita ‘i he kamata‘angá ki ha kau taki tokosi‘i ne fakataha mai, fekau‘aki mo e ‘ilo fakatokāteline lahi ‘oku toka mei mu‘a mā‘anautolú: “Kuo langaki mo fakahinohino‘i lahi fau au ‘e ho‘omou fakamo‘oní ‘i he pooni, ka ‘oku ou fie pehē kiate kimoutolu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí, ‘oku ‘ikai ke lahi ange ho‘omou ‘ilo fekau‘aki mo e iku‘anga ‘o e Siasí mo e pule‘angá ‘i ha ki‘i pēpē ‘oku kei huki ‘i he funga ‘o ‘ene fa‘eé. ‘Oku ‘ikai ke mahino ia kiate kimoutolu.”⁹

‘Oku ou vahevahe ‘a e ongo talanoá ni he ‘okú na fakamatala‘i hoku lotó. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ‘a e ‘i he feitu‘u totonú ia pe ma‘u ‘a e tokāteline totonú, he ‘ikai ke toe ‘i ai ha toka‘anga māsima mo ha ngaahi pupunga he‘e ‘ulí‘uli pe sinou faka‘auha pe ko ha kau fakalotosi‘i, ka ko e feitu‘u totonú ‘eni mo e tokāteline totonú. Pea ‘oku totonu ke tau hoko atu. ‘Oku lahi

tatau pē mahino ‘oku tau ma‘ú mo ha ki‘i pēpē ‘i he funga ‘o ‘ene fa‘eé, fekau‘aki mo e me‘a ‘oku fai ‘e he ‘Eikí mo e kakai tangatá mo e kakai fefiné pea mo e lakanga fakataula‘eikí. Ka ‘oku finangalo ‘a e ‘Eikí ke ako‘i kitautolu fakatatau mo ‘etau malavá, mo ‘etau tupulakí, pea mo ‘etau kolé. Pea ‘i he tupulaki ‘etau mahinó, te tau lava leva ke fakahoko, hangē ko e lea ‘a Sisitá ‘Osikāsoní, “Pukepuke ‘etau tuí.”

3. Fekumi ki he Laumālie Mā‘oní‘oní

Ko hono fai e fehu‘i mo e kumi ‘o e talí ko e ‘elito ia ‘o hono ma‘u ha fakamo‘oni ki he tokāteline ‘a e ‘Otuá. ‘E fakamo‘oní ‘i he Laumālie Mā‘oní‘oní ‘i he taimi ‘oku mo‘oni ai ha me‘á ‘o fakafou mai ‘i ha ongo ‘oku nonga mo māfana. Na‘e pehē ‘e Linitá K. Pātoni, ko e palesiteni lahi ‘o e Fineofá, fekau‘aki mo e founzá ni: “Tau ō ki he ma‘u‘anga ‘o e ngaahi tali totonú. Ko e hā ‘oku tau tui ai ki he ‘initaneti kae ‘ikai ko e kau palōfita? Te tau lava ‘o fakakaukau‘i e founga ke fai ai e ngaahi fehu‘i ko ha founga ‘e ma‘u ai ‘a e fetokoni‘akí pea ‘omi e me‘a mo‘oni ‘oku fai ki ai e hoha‘á. . . . Kae fa‘a-kātaki mo loto fakatōkilalo.”¹⁰

‘Oku ako‘i kitautolu ‘e ‘Eletā Sefilí R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ki hono fai-kehekehe ‘o e ivi takiekina meia Sētané mo e tali mei he ‘Otuá: “Ko hai ia ‘okú ne fanafana le‘o vaivai mai e [loí] ki hotau telingá? . . . ‘Okú ta fakatou ‘ilo‘i e tokotaha

‘okú ne fai ‘ení—ko e tamai ‘o e loi kotoa peé. Ko Lusifā, ko hotau fili angamahenī.”¹¹

Na’e feinga ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitā, ‘a ia na’e lahi ange ‘ene a’usia he ma’u fakahaá ‘i ha toe taha he kuonga fakakosipelí ni, ke ako’i mai kuo pau ke fakahoko ‘a e ngaahi fehu’í fakataha mo ha tukupā ke uouangataha mo faka’apa’apa. ‘Oku fakaafe’i ‘e he me’á ni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘I he 1839, na’e hiki ‘e Siosefa ‘i he’ene tohi mei he Fale Fakapōpula Lipetī ko e “ngaahi

totonu ‘o e lakanga fakataula’eikí kuo fakama’u ta’e lava ke veteki, ki he ngaahi mālohi ‘o e langí” pea kuo pau ke pukepuke ‘a e mālohi ‘i he lakanga fakataula’eikí ‘i he “feifeinga’i ‘i he fa’a kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū pea mo e ‘ofa ta’e-mālualoi” (T&F 121:36, 41). Na’e ako’i ‘e he Palōfitā ha ngaahi tefito’i mo’oni meimei tatau ki he Fine’ofā: “Ko e angamaluú, ‘ofā, haohaoá—ko e ngaahi me’a ‘eni ‘oku totonu ke ne fakatupulaki [kitautolú].”¹²

Na’e pehē ‘e Siosefa Sāmita ko e angavaivai mo e angamaluú ko e founa ia hono ongo’i ‘o e Laumālie Mā’oni’oni mo e faka’onga’i ‘o e ivi takiekina mā’oni’oni. Na’á ne lea ‘aki ‘eni ki he hou’eiki tangatā mo e hou’eiki fafiné fakatou-‘osi he ‘okú ne uesia ‘a e ongo tafa’akí ‘i he nofomalí pea ‘i he Siasí. ‘Oku tu’u ‘a e mafai mo e fakangofua fakalangi kotoa (koe’uhí he ‘oku mahu’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni) ‘i he taimi pē ‘oku kamata ai ha tangata pe fefine ke pule ta’e-mā’oni’oni (vakai, T&F 121:37) pea ‘ikai ke taki ‘aki e angamaluú, ‘ofā, mo e haohaoá.

‘Oku ‘i He’etau Tokātelinē ‘a e Me’a ‘Oku Faka’ānaua ki ai ‘a e Hou’eiki Fafinē

‘Oku faka’ānaua e hou’eiki fefine tokolahi ‘i he māmaní ke fakamahu’inga ‘i kinautolu, ke ‘ilo ‘a e taumu’a ki honau iví, ke ma’u ha hou’eiki tangata ‘oku nau fie langa fāmili mo faivelenga.

Na’á ku fe’iloaki mo ha tokotaha faiva Pilitānia lolo-tonga ha’aku fononga ‘i ha lēlue ‘i Finilani. Na’á ma fakatou fefia ke lea faka-Pilitānia, pea ‘i he’ema pōtalanoá, na’á ma fefehu’i’aki: Ko e hā ho’o me’a ‘oku fai ‘i Finilani? Ko e hā ‘okú ke tui ki ai? Na’á ne fehu’i mai ‘i he’ene ‘ilo ‘eku tui fakalotú, “Oku ‘ikai nai ke ke ifi pe inu [kava mālohi]? ‘Oku ‘ikai nai ke ke tui ki he feohi fakaseki-suale kimu’a ‘i he malí?” Na’á ne toutou foki mai pē ki he kaveingá ni, ‘i he kotoa ‘o ‘ema pōtalanoá. Na’á ne pehē,

“Mahalo ka ke teiti mo ha kau tangata ‘oku nau ongo’i tatau, ‘e hoko.” Pea kimui angé:

“Oku ‘i ai nai ha kau tangata ‘oku nau ongo’i pehē?” Na’á ne kamata ‘i he manuki pea faka’osi ‘aki ha’ane fakakau-kau ki ai. Na’á ne faka’ānaua ki ha me’a na’á ne fanongo ai ‘i he’etau tokātelinē.

Kuo te’eki ngalo ‘iate au e manatu ki he’ema talanoa he lēlue pea ‘okú ne fa’a fakamanatu mai kiate au ‘a e lea ‘iloa ko ia ne fai ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló (1895–1985): “Ko e kongā lahi ‘o e tupu tokolahi ‘a e Siasí ‘i he ngaahi ‘aho faka’osi, ‘e hoko ia tupu mei he kakai fefine toko lahi ‘o e māmaní . . . te nau kau tokolahi mai ki he Siasí. ‘E hoko ‘eni ‘o a’u ki ha tu’unga ‘e hā mei he kakai fefine ‘o e Siasí ‘a e anga mā’oni’oni mo e lea mahinó ‘i he’enua mo’ui pea a’u ki ha tu’unga ‘oku fakatokanga’i ai e makehe mo e kehe atu pē ‘a e kau fefine ‘o e Siasí—‘i ha ngaahi founa fakafefia—mei he kakai fefine ‘o e māmaní.”¹³

‘Oku fālute ‘e he tokātelinē ‘o e tu’unga mo e fatongia ‘o fafiné ‘a e faka’ānaua ma’ongo’onga taha ‘o hoku lotó. ‘Oku ‘ikai haohaoa hono fakahoko ‘e he kau mēmipa fakamatelié e tokātelinē ‘a e ‘Otuá, ka ‘oku ongongofua, mo’ui, mo fonu ‘amanaki pea mo ‘uhinga lelei. ‘Oku tau tui ‘e hanga ‘e he ‘Otuá ‘o “fakahā mai ‘amui ha ngaahi me’a lalahi mo mahu’inga ‘o kau ki he Pule’anga ‘o e ‘Otuá” (Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:9). Te tau lava ‘o fili ke muimui ‘i he tokātelinē ko iá.

Ko ia, te u toe fehu’i atu: Ko ha siasi nai ‘eni ‘o fefine? ‘Oku makatu’unga ‘eku talí ‘i he me’a kuó u a’usia faka-hangatonu he funga māmaní. To. ■

Mei ha lea na’e fai ‘i he FairMormon Conference ‘i Polovo, Tutā USA, he ‘aho 8 ‘o ‘Aokosi 2014.

MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmaní,” *Liahona*, Nōvema 2010, 129.
2. D. Todd Christofferson, “UHINGA ‘O E MALÍ, ‘UHINGA ‘O E FĀMILÍ,” *Liahona*, Mē 2015, 50.
3. Vakai, “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmaní,” 129.
4. M. Russell Ballard, “Kakai Tangata mo Fafine mo e Mālohi ‘o e Lakanga Fakataula’eikí,” *Liahona*, Sepitema 2014, 36.
5. Dallin H. Oaks, “Ko e Ngaahi Kí mo e Mafai ‘o e Lakanga Fakataula’eikí,” *Liahona*, Mē 2014, 51.
6. James E. Faust, “The Prophetic Voice,” *Ensign*, May 1996, 6.
7. David A. Bednar, ‘i ha fepōtalanoa’aki mo e taha na’á ne tohi, July 21, 2014.
8. Gordon B. Hinckley, ‘i he James E. Faust, “Brigham Young: A Bold Prophet” (Lea ‘i he Education Week, Aug. 21, 2001), 1, speeches.byu.edu.
9. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Siosefa Sāmita* (2007), 574.
10. Linda K. Burton, pōtalanoa mo e taha na’á ne hiki ‘ení, July 21, 2014.
11. Jeffrey R. Holland, “The Other Prodigal,” *Liahona*, July 2002, 70.
12. *Ngaahi Akonaki: Siosefa Sāmita*, 578.
13. *Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palesiteni ‘o e Siasí: Sipenisā W. Kimipolo* (2006), 246–247.

Fai 'e 'Eletā
Quentin L. Cook

Na'e hoko ko
ha mēmipa 'o e
Fitungofulu Taki
Mā'olungá mei he
1975 ki he 2007

KO E NGAAHI TOHI FOLOFOLA NE Molé

*'Oku fakafanongo mo tali mai 'e he 'Otuá 'etau ngaahi lotú
kapau 'oku tau fakahaa'i 'etau tui kiate Ia mo Hono 'Aló.*

Ihe 'aho 29 'o Siulai, 1977, ne toki 'osi ha'aku 'a'ahi mo Sisitā Kuki ki he Misiona Polivia Sanitā Kulusí ko ha kongá ia 'o 'eku ngāué 'i he'eku hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú, pea na'á ma tatali 'i he mala'evakapuna Kokapamipā (Cochabamba), Poliviá 'i ha houa 'e nima nai. Na'á ma hela'ia 'aupito, pea na'á ma fakatou fiefia ke 'i ai ha ngaahi houa sí'i ke ma mālōlō ai. 'I he'eku tulemohe hifó, ne u ma'u ha ongo mālohi ke u 'á 'o hiki ha ngaahi fakakaukau na'á ku ma'u.

Na'á ku hiki ia 'i ha meimei houa 'e tolu, 'o fakalelei'i ai ha ngaahi palopalema 'i hono fokotu'utu'u 'o e misiona 'i hoku 'ēliá ka ne u fefa'uhi mo ia 'i ha ngaahi ta'u lahi. Na'á ku ongo'i 'a e mālohi 'o e Laumālié peá u fiefia ke u hiki e fakakaukau fakalaumālie takitaha.

Ne faifai pea mau mavahe ki La Paasi, Polivia. Na'e talitali lelei kimaua 'e Palesiteni mo Sisitā Sesi 'Ololeti 'i he mala'evakapuna pea mau 'alu veeni mei ai ki he 'ōfisi fakamisioná. Na'a mau loka'i e vēní, 'o tuku pē 'ema utá mo 'eku kato to'oto'ó 'i loto, pea kole 'e Sisitā 'Ololeti ki ha 'eletā ke ne tokanga'i e vēní.

'I he hū 'a e palesitení ki he 'ōfisi, na'e fakafe'iloaki mai ki ai ha fefine ne mei mālōlō hono husepānití. Ne u tokoni mo e palesitení ke fakafiemālie'i ia pea tokoni ki he'ene ngaahi fie ma'ú. Lolotonga iá, na'e mavahe atu 'a Sisitā Kuki mo 'Ololeti ki he 'api fakamisioná.

I he taimi ne u foki ai mo e palesiteni ki he vēni, ne pulia kotoa 'ema 'ū me'á. Ne u pehē kuo 'alu ia mo Sisitā Kuki ki he 'api fakamisioná. Kae lolotonga 'ema faka'uli atu ki he 'apí, ne u 'ilo na'e mafahi 'a e matapā sio'ata si'isi'i 'i mu'á he tafa'aki to'omata'ū pea ne u tailiili 'o mahalo kuo kaiha'asi 'ema 'ū me'á.

I he'ema a'u atu ki he 'api fakamisioná, ne ma 'ilo ta kuo kaiha'asi kotoa 'ema 'ū me'á. Na'e fakatupu 'e he mole 'a e valá ha palopalema he taimi ko iá ka na'e fakataimi pē. Ko e me'a na'e fakalotomamahi angé ko e mole 'a 'eku ngaahi tohi folofolá na'e 'i he'eku kato to'oto'o na'e kaiha'asi fakataha mo e ngaahi fakakaukau fakalaumālie ne u toki ma'u 'i Kokapamipaa. Ne u ongo'i lōmekina 'i he loto-fo'í, itá, mo e ongo'i siva e 'amanakí.

Hili ha'ama'u lotu kotoa ke toe ma'u mai 'ema 'ū me'á, ne mau feinga ke fiefia 'i he'ema'u ma'u me'atokoni efiáfi ka na'e 'ikai pē ke lava. Na'e foaki mai 'e he'eku ongomātu'á 'a 'eku tohi folofolá, mo na fai mai ha ki'i tohi toputapu kiate au kimu'a pea mālōlō 'eku tamaí. Ne u faka'aonga'i ha ngaahi houa 'e lauiáfe 'i hono faka'ilonga'i, fakafekau'aki e folofolá, pea 'ofa 'i he koloa fakamāmani pē 'e taha ne u pehē 'oku 'i ai hano mahu'ingá.

Neongo na'e lahi e ngaahi me'a ke u alea'i mo Palesiteni 'Ololetí, ka ne u ma'u ha ongo mālohi kuo pau ke mau fai e me'a kotoa 'i homau mālohí ke ma'u 'a e tohi folofolá. Ko ia hili e ma'u me'atokoni, ne tū'ulutui kotoa 'a kinautolu ne 'i a'í 'o mau toe lotu. Ne mau tautapa ki he 'Eikí ke fakafoki mai mu'a 'a e tohi folofolá, pea ke tataki mu'a 'a e ni'ihi na'a nau 'ave kinautolú ke nau 'ilo 'enau ngāue ta'e-mā'oni'oni pea fakatomala, pea ke hoko mu'a hono fakafoki mai 'o e ngaahi tohi ko ha founga ia ke ne 'omi ai ha taha ki he Siasi mo'oni.

Na'a mau fakapapau ke kumi 'i he feitu'u ofi ki he 'ōfisi fakamisioná mo ha loto'ata'atā ofi mai pē, mo e 'amanaki na'e 'ave 'e he kaiha'á e ngaahi me'a na'e lava ke nau fakatau atú kae laku 'a e ngaahi tohi faka-Pilitāniá.

Hili iá, ne heka hamau toko 10 ki he vēni mo e ngaahi kasa mo e vala māfana. Ne mau faka'uli holo he ngaahi halá, kumi he ngaahi feitu'u 'ata'ataá mo talanoa mo e kakai kae 'oua kuo mau fai e me'a kotoa ne mau ala lavá. Na'e 'ikai pē ke sio pe fanongo ha taha ki ha me'a. Ne faifai pea mau foki loto mamahi ki 'api. Ne toki 'osi 'eku ngāue mo Palesiteni 'Ololetí kuo fuoloa e po'ulí, peá u puna mo Sisitā Kuki 'i he 'aho hono hokó ki homa 'apí 'i Kito, 'Ekuatoa.

I he ngaahi uike si'i hono hokó, na'e kei hoko atu pē e kumi 'a e kau faifekau 'i Poliviá. I he'enau fu'u hoha'a

mo'oni, ne nau fakakaukau ke fai ha tu'uaki 'i ha ongo nusipepa faka'aho 'o fakahaa'i 'oku 'i ai ha me'a'ofa.

Lolotonga iá, ne faingata'a ke u fakakaukau 'i Kito ki he me'a ne hokó. Na'e te'eki pē ke u toe ako e folofolá talu hono kaiha'asi ha'akú. Na'á ku feinga ke ako, ka ko e taimi kotoa pē ne u lau ai ha vēsí, ne u manatu'i pē ha ni'ihi 'o e ngaahi potufolofola fakafekau'aki lahi ne u ngāue ki ai he ta'u 'e 20 tupú. Na'á ku loto-mamahi, loto-mafasia, pea 'ikai ke u ma'u ha holi ke laukonga. Ne tu'o lahi 'eku lotua ke ma'u 'eku tohi folofolá. Ne hokohoko atu pē foki hono lotua 'e hoku uai'í mo 'eku fānau ikí he 'aho kotoa 'i ha 'uike 'e tolu 'o pehē, "Tamai Hēvani, kātaki 'o fakafoki mai e tohi folofola 'a e Tangata'eikí."

Hili ha uike 'e tolu nai, ne u ma'u ha ongo fakalaumālie mālohi: "Eletā Kuki, ko e hā hono fuoloa e hoko atu ho'ota'e laukonga mo akó?" Na'e ongo mo'oni kiate au 'a e ngaahi leá, pea ne u fakapapau kuo pau ke u ma'u ha loto fakatōkilalo fe'unga mo anga-vaivai fe'unga ke toe kamata fo'ou. Ne u kamata ke lau 'a e tohi Sēnesí 'i he Fuakava Motu'á, 'o u faka'aonga'i e folofola 'a hoku uai'í, pea ne fakangofua mai ke u toe faka'ilonga'i mo fakafekau'aki 'a e ngaahi potufolofolá.

I he 'aho 18 'o 'Aokosí, ne a'u mai ki 'Ekuatoa ha tokotaha ngāue he Siasí mei Polivia, ko Misa 'Epi Teivisi, mo ha fakamoimoi mei he palesiteni fakamisiona 'i La Pāsí. Na'á ne tuku 'eku tohi folofolá 'i hoku funga tesí fakataha mo e ngaahi fakamatala na'á ku hiki fekau'aki mo 'eku ngaahi ongo fakalaumālié.

'Oku 'ikai mafakamatala'i 'a e fiefia ne u a'usiá. 'Oku 'ikai ke u lava 'o makupusi, ke 'ilo'i na'e lava 'e he 'Eikí, 'i ha founga fakaofo, ke 'omi 'a e ngaahi tohi ko iá mei La Paasi, ko ha kolo 'o ha kakai 'e toko 700,000–800,000, mei he nima 'o e kau kaiha'á pea fakafoki kakato mai kinautolu—pea 'ikai ha peesi 'e mole, mahae, pe 'uli. Ne u palōmesi ki he 'Eikí 'i he 'aho ko iá te u faka'aonga'i lelei ange hoku taimi mo 'eku ngaahi tohi folofolá 'i ha toe taimi kimu'a.

Na'á ku toki 'ilo kimui ange ai ne 'i ai ha fefine 'i ha māketí—ko e taha ia 'o ha ngaahi māketi 'e laungeau 'i La Paasi—na'á ne sio ki ha tangata konā na'á ne faka'ali'ali holo ha tohi lanu 'uli'uli. Ko e fefiné ko ha mēmipa ia 'o ha siasi palotisaní pea na'á ne ma'u ha ongo fakalaumālie mālohi kuo 'uli'i ha me'a mā'oni'oni. Na'á ne 'alu atu ki he tangatá peá ne 'eke ange pe ko e hā ia. Na'e 'ikai ke 'ilo'i ia 'e he tangatá ka na'á ne fakahaa'i ange 'a e tohi. Na'e 'eke ange 'e he fefiné pe na'e 'i ai ha toe me'a kehe. Na'e to'o hake 'e he tangatá ha tohi lanu 'uli'uli 'e taha. Na'e 'eke ange 'e he fefiné pe na'e toe 'i ai ha me'a. Na'e

to'o hake 'e he tangatá ha foulutá na'e fonu he 'ü la'ipepá peá ne talaange te ne tutu ia. Na'e kole ange 'e he fefiné ke ne fakatau mai e ngaahi me'a ko iá, pea na'e loto lelei ki ai e tangatá, ke fakatau 'aki e mahu'inga ko e peso 'e 50 (U.S. \$2.50 nai).

Hili iá, na'e ongo'i ta'epau'ia e fefiné pe ko e hā na'á ne fakatau mai ai 'a e ngaahi tohí. Na'e [ngaahi tohí] 'i he lea faka-Pilitāniá, ka na'e 'ikai ke ne 'ilo 'a e lea faka-Pilitāniá. Pea na'e totongi mamafa—meimei ko e peseti 'e 10 ia 'o 'ene pa'anga hū mai fakamāhiná. Na'e 'ikai ha 'uhinga 'o 'ene fakatau mai 'a e ngaahi tohí tuku kehe pē 'a e ongo fakalaumālie na'á ne ma'ú. Na'á ne kamata leva ke fekumi ki he siasi na'e 'asi hono hingoá 'i mu'a 'i he ngaahi tohí: Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Na'á ne toki a'u ki he 'ōfisi fakamisiona 'o e Siasí 'i La Pāsí hili 'ene fetu'utaki ki ha ngaahi siasi 'e ni'ihí. Na'e 'ikai ke ne fanongo kau ki he me'a'ofá pe sio 'i he tu'uaki ne teu ke 'asi he nusipepá he 'aho ko iá. Na'e 'ikai ke ne kole ha pa'anga, pe 'eke ke toe fakafoki ange 'a e peso 'e 50 kuó ne totongí. Na'e fiefia e kau 'eletaá hono ma'u 'a e ngaahi tohí pea nau totongi ange pē 'a e me'a'ofá.

Na'á ne talaange ki he kau faifekau na'á ne kau ki he kulupu lotu Penitekosi ka na'á ne fakafanongo lelei ki he'enau fakamatala kiate ia fekau'aki mo e ongoongo-leleí. Na'á ne manatu ki ha'ane lau ha me'a fekau'aki mo Siosefa Sāmita mei ha ki'i tohi tufa na'á ne ma'u he halá 'i ha ta'u 'e ua pe tolu kimu'a. Na'á ne tali 'a e ngaahi lēsoni fakafaifekau, pea hili e lēsoni hono uá, na'á ne tukupá ke papitaiso. Hili ha uike 'e ua mei ai, ne papitaiso 'a Malia Kofe Katinia Telasa mo 'ene tama tangata ta'u 12 ko Ma'ake Fenanitō Milanitā Katiniá, 'i he ho'atā Sāpaté, 'aho 11 'o Sepitema 1977, 'i ha kolo 'o e Siasí 'i La Paasi, Polivia.

Na'e liliu 'e he 'Eikí 'a e ngaahi ongo mālohi 'o e siva e 'amanakí ne u ma'u 'i he taimi na'e mole ai 'a e ngaahi tohi folofolá ki ha ngaahi ongo'i fiefia lahi 'i he mamata ki hono fakahā mai Hono to'ukupú. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ko ia 'oku ou pehē ai kiate kimoutolu, ko e me'a kotoa pē 'oku mou holi ki aí, 'o ka mou lotu, tui 'oku mou ma'u ia, pea te mou ma'u" (Ma'ake 11:24).

'Oku fakafanongo mo tali mai 'e he 'Otuá 'etau ngaahi lotú 'o kapau 'oku tau tui kiate Ia mo Hono 'Alo, ko e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. ■

'Oku kehekehe e fa'ahinga 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá. 'Oku tau tupulaki 'i he sino, 'atamai, mo e laumālie 'i he tokoni mai 'a e 'Eikí—mo tokoni'i e ni'ihī kehē ke nau fai e me'a tatau. 'Oku fakafōtunga 'e he talanoa ko 'enī 'e ono 'a e founa kuo tāpuekina ai 'a e Kāingalotú 'e he'enau mo'ui fakafalala lahi ange pē kiate kinautolú.

MATEUTEU KI HE ME'A FAKATU'UPAKEÉ: MOFUIKÉ MO E NGAahi FO'I HINÁ

Ko e taimi na'á ku māhina ai pē 'e hivá, ne tofanga 'eku ongo-mātu'á—ko ha ongo-me'a mali kei talavou, mo e fānau 'e toko tolu pea kei feitama'i 'a e taha—'i ha mofuiké 'i 'Āsenitina na'e 7.5 hono mālohí. Ko e taimi na'e kamata ke holafa ai homau falé, ne puke kimautilo 'e he tangata'eikí mo e fine'eikí pea mau lele. Hili 'ena vakai'i ke fakapapau'i 'oku mau MALÚ, na'á na vakai takai ki he faka'auhá. Na'e vakai'i leva 'e he tangata'eikí 'a e maumaú mo e molé, 'o 'ilo'i ai he 'ikai ke mau ma'u ha vai ma'a mei he pule'angá. Na'e 'ikai foki ke 'i ai ha vai fe'unga ke fufulu 'aki e efu mei he ngaahi fale holó!

Ná'e fakafanongo 'eku kui fefiné ki he palōfitá peá ne fakafonu e ongo fo'i hiná 'aki ha vai inu, 'o na feau e ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí kae 'oua kuo a'u mai e tokoni fakatu'upakeé.

'I he 'osi e lulu 'a e mofuiké, na'e lele 'eku tamaí he'ene pasikalá ke vakai 'ene fine'eikí, he na'e nofo ofi mai pē. 'I he'ene a'u atu ki he fale holo 'o 'ene fine'eikí, na'á ne lue 'o takai ki mui na'e tangutu ai 'ene fine'eikí na'e makohikohi si'isi'i pē.

Na'e kole he'eku kui fefiné ki he'eku tamaí ke fakahaofi ha ngaahi me'a mei he vevé, pea lolotonga 'ene fai iá, na'á ne ma'u ha ongo demijhons (nge'esi hina sio'ata na'e fakatau atu ai ha uaine kālani 'e 5 ki he 15 [lita 'e 20 ki he 60] ne 'osi fakafonu 'aki ha vai inu. Na'e 'ikai ke mafahi.

Na'e fakahinohino 'e Palesitini Sipenisā W. Kimipolo (1895–1985) e

Kāingalotú he funga māmaní, 'i ha ngaahi māhina si'i kimu'a he mofuiké, ke tokonaki ha me'akai mo ha vai. Na'e fakafanongo pē 'eku kui fefiné, ko ha tokotaha toki ului. Na'a mau lava 'o feau e fie ma'u homau fāmilí 'i ha ngaahi 'aho si'i, mei he ongo fo'i hiná ni, kae 'oua kuo a'u mai e tokoni fakatu'upakeé.

Na'e hoko e sīpinga ko 'eni 'o e talangofua 'a 'eku kui fefiné ko ha fakamo'oni ki he'eku tamaí, 'a ia na'á ne ului kimui ange ki he ongoongo-leleí. Kuo 'osi sila'i homau fāmilí 'i he tempalé. 'Oku ou fakamālō lahi ki he tui mo e talangofua 'a 'eku kui fefiné ki he ui ke mateuteú. ■

Ricardo Sosa, Sanita Lūsia, 'Āsenitina

MO'UI FAKAESINÓ: FAKAHOLÓ MO E LEA 'O E POTÓ

Na'e faingata'a ange kiate au ke u toe 'alu holo 'i hoku ta'u 60 tupú. Na'á ku meimei pauni [e 300 (kilo 'e 136). Na'e sí'i hoku iví mo hoku mālohí, pea a'u 'o 'ai 'eku ngofua ke tau 'eku me'alelé 'i he ofi tahá ki he falekoloá ko 'eku faingata'a'ia fakaesinó.

Na'á ku pehē leva kuo taimi ke u fakaholo. Na'á ku vakai ki he Tokā-teline mo e Ngaahi Fuakavá 89 mo lotua ki he Tamai Hēvani, "Tokoni mai mu'a ke mahino e me'a 'oku talamai 'e he me'á ni kiate aú." Na'e 'i ai ha 'uhinga fo'ou 'o e veesi mo e fo'i lea takitaha 'i he fakalau atu 'a e taimí. Neongo 'oku 'ikai ke u inu kava mālohi, tī, pe kofi, pea 'oku 'ikai ke u ifi, ka na'e 'ikai ke u ma'u kotoa 'a e pōpoakí fakalūkufua. Na'á ku 'ilo ko e Lea 'o e Potó ko ha lao ki he mo'ui lelei, ka ne te'eki ai ke u fakakaukau kimu'a ko ha tō'onga mo'ui.

Ko e fuofua taimi 'eni na'á ku ongo'i mo'oni ai te u lava 'o liliu 'eku tō'onga mo'uí. Na'á ku fokotu'u leva ha tau-mu'a fakamātoato ke u holo 'aki ha pauni 'e 50 (kilo 'e 23) 'i ha uike 'e 50.

Na'á ku siofi e tu'unga hoku kelolíf (calories) mo e ivi fakame'atokoní. Na'á ku fakatotolo'i 'a e 'aonga ki he mo'uí 'o e me'a kotoa pē na'á ku kai. 'I he'eku kai 'a e me'akai fakatupu mo'ui lelei angé, na'á ku ongo'i fiemālie. Na'e 'ikai ke u toe fiekaia. Na'e hangē ne 'ilo'i 'e hoku sinó 'a e me'a na'á ne fie ma'ú. Na'e mole e ifo 'o e me'akai na'e 'ikai fakatupu mo'ui lelei 'a ē na'á ku fa'a sa'ia aí. Na'á ku ta'ofi 'eku kai me'a melié. Na'e 'osi atu ha taimi, pea tuku 'eku lau e lahi 'o e kelolíf (calories) ka u kai e me'akai fakanatulá, hangē ko e lau 'a e Lea 'o e Potó: "a e me'a ko ia 'oku tupu ai ha fuá, neongo pe 'oku 'i he kekelelé pe 'i 'olunga 'i he kekelelé" (T&F 89:16). Na'á ku lava'i 'eku taumu'á pea toe lahi ange. Na'á ku holo 'aki ha vaheua 'e taha 'o e mamafa hoku sinó 'i ha māhina pē 'e 23 mo e kongā. Ko e holo 'aki ia ha kofu saisi (size) 'e 12! Kuó u tauhi 'eni 'a e mamafa ko íá 'i ha ta'u 'e tolu mo e kongā.

'Oku ou ongo'i mo'ui lelei. 'Oku 'ikai toe lele fakafokifá ki 'olunga

hoku suká 'i he taimi 'oku ou fiekaia aí, pea 'oku 'ikai ke u lava 'o toe manatu'i 'a e taimi fakamuimui taha na'e ngangau ai hoku 'ulú 'Oku 'ikai fie ma'u ke u toe faka'aonga'i ha faito'o. Ka 'oku tokoni 'eku holó ki he'eku ongo'i ki he lelei fakalūkufua 'eku mo'uí, 'oku pehē foki mo 'eku tō'onga mo'ui fo'ou.

Ko hono mapulé'i 'o e ngaahi me'a 'oku tau kaí ko ha kongā ia hono ikuna'i 'o e tangata fakakakanó (vakai, Mōsaia 3:19), Ko hono olá, na'á ne fakalelei'i 'eku 'ilo fakalaumālié, 'o u lava ai ke ma'u 'a e tala'ofa "te u ma'u 'a e potó mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga 'o e 'iló, 'io, 'a e ngaahi koloa mahu'inga fufū" (T&F 89:19). Ko ha fetongi lelei hono tukuange 'o e me'akai 'oku 'ikai fakatupu mo'ui lelei kae ma'u e potó.

'Oku ou fakamālō lahi 'aupito ki ha Tamai Hēvani 'ofa na'á Ne onгона 'eku kolé 'o Ne foaki mai ha 'ilo ki he Lea 'o e Potó. 'Oku ou 'ilo ko e Lea 'o e Potó ko e fakahā. 'Oku ou 'ilo 'okú ne lava 'o liliu e mo'uí. ■ Carol E. Wolf, 'utā USA

NGĀUE MA'U'ANGA MO'UI: LAHI 'A E TUÍ, SÍ'I 'A E NĀUNAU FALÉ

Na'e 'ikai ha'aku ngāue ma'u'anga mo'ui 'i he taimi na'á ku mali ai mo hoku uaiifí. Na'e sí'i 'ema nāunau falé, ka na'e lahi 'ema 'ofá mo e tuí.

'I he fāifai pea ma'u 'eku ngāué, na'e fie ma'u ia ke u ngāue 'i he ho'atā efiāfi Sāpaté. Na'á ku 'osi palōmesi ki he 'Eikí he 'ikai ke u ngāue 'i Hono 'ahó. Ka na'á ku kei fatongia 'aki ke tokonaki ma'a hoku fāmilí. Neongo ia, na'e 'ikai teitei mavahe 'a e palōmesi na'á ku faí mei he'eku fakakaukaú.

Na'e ma'u 'eku talí 'i he Sāpate hokó, lolotonga 'eku hiva 'i 'a e "Sí'oto 'Ofa Sāpaté" (*Ngaahi Himi*, fika 175) mo fakatokanga 'i hono mahu'inga 'o e 'aho Sāpaté. Hili 'eku 'ilo'i he 'ikai lava hano alea 'i ha toe taimi tēpile kehé, na'á ku lí'aki leva 'eku ngāué. Ne hoko atu 'ema mo'uí, mo tui pē 'e tauhi kimaua 'e he 'Eikí. Na'e ngāue hoku uaiifí ke tauhi kimaua, pea fā'ele 'i mai homa 'uluaki 'ofefine ko Selaiá.

Lolotonga iá, na'á ku fai ha kalasi 'i he 'uhilá, makēnikí, 'o faka'aonga 'i 'a e Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'u Ma'ú (PEF). Ka ne 'ikai pē ma'u ha ngāue ia.

Na'e pau ke foki hoku uaiifí ki he ngāué 'i he hili pē ha māhina 'e tolu hono fā'ele 'i 'o Selaiá, ka na'e ta'elata lahi 'aupito 'a Selaiá. Na'á ma lotua ke 'ilo'i e me'a ke faí peá ma pehē ke tukuange 'ene ngāué. Na'e ngali ta'efakapotopoto, ka na'á ma ongo'i ko e me'a ia na'e totonu ke ma fakahokó. Na'e 'i ai 'ema malu 'i ta'e-ngāue māhina 'e fā ke u kumi ai ha ngāue, pea na'á ku ma'u ha ngāue fakataimi 'i ha taimi fe'unga.

'I hono fā'ele 'i homa 'ofefine fika ua ko 'Amanitaá, ne fāifai pea ma'u ha'aku akoako ngāue fakatekinikale, ka na'e kei faingata'a pē e ngaahi me'a. Na'e kei sí'i pē 'ema nāunau falé mo 'ikai ha ngāue pau. Na'á ku kau 'i he kalasi mo'ui fakafalala

pē kiate kita fakapalofesinale na'e fakahoko 'e he Siasí. Na'e fai hoku lelei tahá, neongo na'e 'ikai fe'unga fēfē 'a e me'a na'á ku ma'ú mo 'emau ngaahi fie ma'u tefitó.

'Osi ha māhina 'e hongofulu mā nima, hili 'eku kamata akoako ngāué, ne ma'u 'eku ngāue lolotonga. Kuó u hoko he taimí ni ko ha taha ngāue fakatekinikale 'i ha kautaha sivi 'o e ivi faka'uhilá 'i ha falekoloa lahi. 'Oku ou ngāue mei he Mōnité ki he Falaité, 'a ia 'oku ou lau ko ha mana 'i he fa'ahinga ngāue ko 'ení. Ko e toenga 'o hoku ngaahi kaungā ngāué 'oku nau ngāue 'i he Sāpaté mo e ngaahi 'aho mālōloó. 'Oku 'i ai 'ema palani malu 'i mo'ui mo ha nāunau fale! 'Oku ou 'ilo kuo 'omi au 'e he 'Eikí mo e Pa'anga Tokoni Fakaako Tu'u Ma'ú ki he tu'unga ko 'ení. 'Oku ou 'ilo kapau te tau fakahoko 'etau tafa'akí, 'e fakahoko ma'u pē 'e he 'Eikí 'Ene tafa'akí, pea te tau lava leva ke mo'ui fakafalala pē kiate kitautolu. ■

Lenine Santiago Duarte Nazareno,
Salavatoa, Pahia, Palāsila

Na'á ku 'osi palōmesi ki he 'Eikí he 'ikai ke u ngāue 'i Hono 'ahó. Na'á ku tukuange 'eku ngāué, 'i he'eku tui te Ne tauhi kimauá.

ME'A FAKAPA'ANGÁ: POLISÍ, MAÁ, LAISÉ MO E PĪNÍ

Na'e totongi mamafa e faka'osi ako hoku husepānití, Nko ia na'á ma nofo 'amanaki ki ha ngāue 'e tokoni ke ma totongi 'osi homa mo'uá. Na'e tu'uaki mai ha ngaahi tu'unga lahi ka na'á ma ongo'i ko e lelei tahá na'e fekau'aki mo ha tu'unga fakapalōfesa 'i Hauai'i. Ka, ko e taimi na'e a'u mai ai 'ema aleapaú, na'e mā'ulalo ange 'a e vāhengá ia 'i he me'a ne mau alea ki aí. Na'e fakahā mai kiate kimaua ne 'i ai ha tu'utu'uni fo'ou pea he 'ikai ke lava hano toe alea'i. Kuó ma 'osi fakapapu'i 'a e ngāue fo'ou, peá ma fakamo'oni ai pē he aleapaú.

Na'á ma sa'i'ia 'i Hauai'i, sa'i'ia mo hoku husepānití 'i he'ene ngāue, pea na'e tāpuekina homa fāmilí. Na'e ngali lele lelei e me'a kotoa 'i he totongi fakafoki 'ema nō akó kae tālunga hono fakahoko mai 'e he kautaha kaati fakamo'uá 'e hiki hake 'ema totongi tupú ki he peseti 'e 14 kae 'ikai ko e peseti 'e 3 lolotongá. Na'á ma talaange ne ma totongi taimi totonu ma'u pē pea kuo 'osi totongi 'o 'osi ha mo'ua lahi. Ka na'e 'ikai toe holomui 'a e kautahá ia.

'Uluakí, na'á ma fakahoko ha founga ngāue fakapa'anga mālie, 'o 'ave 'ema toenga pa'angá ki ha ngaahi kaati fakamo'ua kehekehe 'oku si'i ai 'a e totongi tupú. Peá ma kamata tu'utu'u leva e fakamolé. Na'á ma holoki lahi 'aupito e patiseti ki he me'akai, valá, mo e taipá, ki homau fāmilí toko fitú. Na'a mau mo'ui pē 'i he'ema me'akai na'e fakatologá. Na'a mau kai polisi he pongipongi kotoa: mau kai mā ta'o pē 'i 'api he ho'atā efiāfi kotoa; pea mau kai laise mo e piini he efiāfi kotoa. Na'e 'ikai ha me'akai fakaifoifo hangē ko e patá, hu'akau fo'ou, pe huhua'i fua'i 'akau. Hili pē hono totongi 'ema vahehongofulú mo e ngaahi fakamole tefitó, ne 'alu kotoa 'ema pa'anga hū ma'i ki he totongi homau mo'ua he kaati fakamo'uá.

'Osi ha māhina 'e ono mei ai, kuo mau 'osi totongi ha peseti 'e 90 homau mo'uá! Kuo liuliunga 'e he 'Eikí 'ema pa'anga hū ma'i 'i ha ngaahi founga fakaofo. Na'e lava ke vave 'ema totongi 'osi homau toenga mo'uá, pea 'oku mau fakamālō 'aupito ai. 'Oku kei lāunga pē hoku 'ofefiné fekau'aki mo e taimi na'e pau ai ke kai polisi he pongipongi kotoa, ka 'oku ou 'ilo'i na'e tāpuekina fakapa'anga mo fakatu'asino kimautolu 'i he totongi 'ema vahehongofulú mo talangofua ki he palōfitá. ■

'Oku 'ikai fakahā 'a e hingoá, Hauai'i, USA

Na'e ngali lele lelei e me'a kotoa 'i he totongi fakafoki 'ema nō akó kae tālunga hono fakahoko mai 'e he kautaha kaati fakamo'uá 'e hiki hake 'ema totongi tupú.

Nāā ku fie ma'u mo hoku husepānití ke tānaki ha me'akai fakatolonga lahi 'aupito, peá ma pehē ke ma fakatau 'o ki'i fakalahi mai pē 'i he uike takitaha.

FAKATOLONGA 'O E ME'AKAI: SIISI FA'OKAPÁ MO E PĒSETI 'O E NŌ FALÉ (MORTGAGE RATES)

Nāā ku kamata faivelenga ke fakatolonga me'akai 'i he taimi na'ā ku mali aí. Na'ā ku fie ma'u mo hoku husepānití ke tānaki ke lahi 'aupito, ka na'e 'ikai ke ma lava 'o fakatau faka'angataha mai, peá ma pehē ai ke ma fakatau 'o ki'i fakalahi mai pē 'i he uike takitaha. Na'ā ma kumi 'a e ngaahi fakama'ama'a 'i he ngaahi me'a na'ā ma fa'a fakatau, tautautefito ki he me'akai fa'okapá.

Na'ā ku sai'ia 'i he sio ki he'eku ki'i kōpaté, ki he ki'i fokotu'unga me'akai kuo fa'okapa mo 'osi fakamōmoá, 'i he'ene faka'au ke lahi. Ne tu'o taha ha'ama fehalaaki 'o ma fakatau mai ha siisi fa'o kapa, na'e kovi, ka na'e fakamālohi hoku husepānití 'o ne kai

ha kapa 'e taha 'i he uike kae 'oua kuo 'osi kotoa. Hili e lahi fe'unga 'ema me'akai fakatolonga, ne ma kamata leva ke kai mei ai, mo tukupā ke fetongi kotoa e me'a takitaha kuo kaí 'aki ha me'a 'e ua kehe.

Na'e 'ikai hano taimi kuo fu'u fonu 'ema kōpaté, peá ma fakatau leva ngaahi me'akai fakatolonga ma'a 'ema kulí mo e fanga pusí. Na'ā ma toe kamata foki ke fakatolonga ha ngaahi 'akau fakaifo ki he me'akai (herbs and spices), uite na'e fa'o 'aki e vekiume, vai mo e kapa inu, pea mo ha me'a pē na'ā ma ngāue 'aki faka'aho na'e 'ikai ko ha me'akai, hangē ko e koá, 'otolonó, mo e koa foó.

Peá ma fakatau leva ha fale, pea

kimu'a ke ma fakamo'oni 'i he laine motumotú, kuo hiki lahi 'aupito 'a e totongi noó ia. Na'e pau ai ke mau mo'ui 'i he'ema me'akai fakatolonga 'i ha meimei ta'u kakato ke 'oua na'a mole homa 'apí.

Kuo hoko he taimi ni 'a e fakatolonga me'akai ko ha kongá pē 'o e tauhi fakalūkufua 'o e falé. 'Oku mau faka'aonga'ia pea 'okú ne tāpuekina kimautilu 'i he 'aho kotoa pē. 'Oku ou mātu'aki fakamālō 'i he'ema fakafanongo ki he fale'i fakalaumālie mei he kau palōfita 'a e 'Eikí koe'uhí he 'oku ou lava he taimi ni 'o vakai takai mo e loto hounga'ia ki hoku 'api fiefia mo tokamālie. ■

Yvonne Aston, 'Otumotu Sēnoló, Pilitānia

‘I HE HALA KI HE MO‘UI FAKAFALALA LAHI ANGE PĒ KIATE KITÁ

‘Okú ke faka‘au ke mo‘ui fakafalala lahi ange pē kiate koe ‘i he ‘aho takitaha?

Fakamaaka ‘i pē koe ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení ke ke ‘ilo ‘i ho tu‘unga ‘i ho‘o fononga ki he mo‘ui fakafalala pē kiate kitá.

Ko e fakafuofua ko ‘ení ‘oku ‘ikai ko ha lisi pau ia ‘o ha faka-hinohino. ‘I ho‘o ako mo ho fāmilí ‘i he fa‘a lotu ‘a e tefito ko ‘ení mo alea ‘i fakatahá, ‘e lava ke ue ‘i kimoutolu ‘e he Laumālié ke mou ‘ilo e founda ke fakalalakaka aí.

Hili hono fakakakato ‘o e kī ‘i fakafuofua ‘o kitá, fakakaukau ke fokotu‘u ha ngaahi taumu‘a ‘i he ngaahi tafa‘aki ‘okú ke maaka sí‘isi‘i aí.

Mateuteu

- ___ 1. ‘Okú ‘i ai e pa‘anga kuó u tuku mavahe telia ha me‘a fakatu‘upakē.
- ___ 2. ‘Okú ou tauhi ‘i hoku ‘apí ha nāunau ki ha me‘a fakatu‘upakē (hangē ko e sipi kafú, te‘elangó, me‘ahulú).
- ___ 3. ‘Okú ou tauhi ‘a e ngaahi tohi mahu‘ingá ‘i ha potu malu, pea ‘oku ou ‘ilo ‘i mo hoku fāmilí e feitu‘u ke ma‘u aí.
- ___ 4. ‘Okú ou toutou fakatau mai mo tauhi ha me‘akai mo ha vai lahi ange.
- ___ 5. ‘Okú ou ngāue ‘aki e me‘akai kuo ‘osi tokonakí pea fetongi ia ‘aki ha me‘akai fo‘ou ke ‘oua na‘a ta‘e‘aonga.

Mo‘ui Lelei Fakaesinó

- ___ 1. ‘Okú ou feinga ke fakamā-lohisino ma‘u pē.
- ___ 2. ‘Okú ou kai ‘a e me‘akai fakatupu mo‘ui lelei mo inu e vai fe‘unga he ‘aho kotoa pē.
- ___ 3. ‘Okú ou mo‘ui ‘aki e Lea ‘o e Potó mo pou pou ‘i e ní‘ihi kehé ke nau fai pēhē.
- ___ 4. ‘Okú ou faka‘ehi‘ehi mei hano ma‘unimā au ‘e he ngaahi me‘a fakatu‘utāmakí.
- ___ 5. ‘Okú ou ma‘u ha mohe fe‘unga mo faka‘ehi‘ehi mei he mohe fu‘u fuoloá.

Me‘a Fakapa‘angá

- ___ 1. ‘Okú ou kumi ha ngaahi founda ke fakahaofi ai e pa‘angá ‘aki hono holoki e ngaahi fakamole ta‘e‘aongá.
- ___ 2. ‘Okú ou fakahū ma‘u pē ha pa‘anga ki ha ‘akauni fakahū pe fakatupu koloa.
- ___ 3. ‘Okú ou faka‘ehi‘ehi mei he fakamo‘ua noa íá.
- ___ 4. ‘Okú ou totongi vahehongofulu totonu mo foaki lahi ki he pa‘anga ‘aukaí.
- ___ 5. ‘Okú ou tokanga ‘i ‘eku koloá ke nau tolonga ange.

Akó

- ___ 1. ‘Okú ou kumi ha faingamālie totonu pe ‘i ha founda pē ke ako ai.
- ___ 2. ‘Okú ou kumi ki ha ngaahi ma‘u‘anga tokoni ‘i he ‘eku feinga ke ma‘u ha ako lahi angé, ‘o hangē ko e sikolasipí pe Pa‘anga Tokoni Fakaako Tu‘u Ma‘ú.
- ___ 3. ‘Okú ou tali lelei ‘a e ngaahi vakai mo e fakakaukau ‘oku kehe mei ha‘akú.
- ___ 4. ‘Okú ou kolea ‘a e Laumālié ke tokoni ke u ‘ilo ‘i ‘a e mo‘oní mo puke ‘a e me‘a ‘oku ou akó.
- ___ 5. ‘Okú ou fakakau e ako faka‘aho ‘o e ongoongolelé ko ha kongá ‘o ‘eku akó.

Ngāue Ma‘u‘anga Mo‘uí

- ___ 1. ‘Okú ou feinga ke fakalelei ‘i ‘eku pōto ‘i ngāue mo e olá ‘i he ngaahi seminā mo e ngaahi kalasi fekau‘aki mo e ngāue.
- ___ 2. Te u lava ‘o fengāue‘aki lelei mo e ní‘ihi kehé, pea ‘oku nau falala mai kiate au.
- ___ 3. Kimu‘a he ‘eku kumi ngāué, ‘oku ou kole ha fakamatala tokoni fekau‘aki mo ‘eku tohi kolé mo e taukei faka‘initaviú.
- ___ 4. ‘Okú ou fa‘a lotu mo fakakaukau lelei ‘i he ‘eku kumi ngāué.
- ___ 5. ‘Okú ou kumi ha ngaahi faingamālie ke ma‘u ha fetu‘utaki fo‘ou mo e ní‘ihi ‘e iku ma‘u ai ha ngāue ma‘u‘anga mo‘uí.

Ki ki he Talí

1=Hala ‘Atá, 2=Taimi ‘e Ní‘ihi, 3=Tu‘o Lahi, 4=Meimei Taimi Kotoa pē, 5=Ma‘u ai pē

Fai 'e 'Eletā
L. Whitney Clayton
'O e Kau Palesitenisí 'o
e Kau Fitungofulú

T U U M M O U

Ko e taha 'o e ngaahi 'ata faka-
mamahi taha 'i he folofolá
kotoa ne lekooti ia 'i he Tohi
'a Sioné. Na'e hoko ia 'i he hili e
tofanga 'a e Fakamo'uí 'i he mamahi
ta'e-mafakamatala 'i koe'uhí ko
'etau ngaahi angahalá mo e ngaahi
vaivai fakamatelié, 'i he Ngoue ko
Ketisemaní (vakai, T&F 19:15–18).

'Oku hoko atu pē foki 'eni 'i he
hili Hono lavakíí pea puke pōpulá
pea toe hoko 'i he pō Hono fakamāí
mo Hono ngaohikovia fakaesino ne
fakahoko kiate Ia 'e he nima 'o e kau
taki 'o e kau Siú. Na'e hoko 'eni 'i he
hili hono kau'imaea 'e he kau sōtia
Lomá 'i he tu'utu'uni 'a Ponitusi Pailató
Na'e hoko 'eni 'i he hili hono lolomi ki
Hono 'ulú 'a e pale talatalá.

Na'e pehē 'e Pailato kuo 'ikai ke fai
'e Sīsū ha me'a ke tupunga ai Hano
kalusefaí. Na'á ne tu'utu'uni ke kau'i-
maea 'i 'a Sīsū, ko ha fa'ahinga tautea
mātu'aki fakamamahi kae 'ikai faka-
mate. Mahalo na'e 'amanaki 'a Pailato
ko hono fakamamahi 'i mo fakamaa 'i
'a e Fakamo'uí, te ne fakalotoa ai e
kau taki 'o e kakai Siú kuo 'ako'i ha

lēsoni fakamamahi kia Sīsū pea hoko
ia ko ha sīpinga ki he kakaí. Mahalo
na'á ne 'amanaki ke fakatupu ha
ongō'i 'ofa 'iate kinautolu. Ko ia, 'i he
hili hono kau'imaea, ne tu'utu'uni 'e
Pailato ke 'omi 'a Sīsū ki he kakaí.

“Vakai ki he Tangatá!”

“Pea 'alu atu 'a Sīsū, kuo 'ai 'a e tatā
'akau talatala, mo e pulupulu kulo-
kula. Pea tala 'e Pailato kiate kinau-
tolu, Vakai ki he tangatá!

“I he mamata 'a e kau taula'eiki
lahí mo e kau matāpulé kiate iá, na'a
nau kalanga 'o pehē, Tutuki ki he
'akaú, tutuki ki he 'akaú. Pea talaange
'e Pailato kiate kinautolu, “Mou 'ave ia
'o tutuki ki he 'akaú: he 'oku 'ikai te u
'ilo ha'ane kovi” (Sione 19:5–6).

Neongo 'ene mātu'aki mahu'inga e
toenga 'o e talanoá, te u ngata he lea
'a Pailató: “Vakai ki he tangatá!”

Ko e kole 'a Pailató na'e mātu'aki
mālie. Ko e fōtunga 'o Sīsū he taimi ko
'ení na'e uesia, ka ne hala ha taha 'o
a'u mai ki he taimi ko 'ení, pea mei ai
'o faai mai, ha tangata pe fefine na'e
taau mo'oni ke fai ha “vakai” ki ai.

**'Oku fakamo'oni 'a
'Eletā Keleitoni mo
hono uafi ko Kefí 'i he
fakamatala ko 'ení mo e
fakamatala hono hokó,
ki he Fakamo'uí mo
'Ene malava ke tokoni
ki he fānau 'a e 'Otuá
ke nau a'usia honau ivi
fakalaumālié.**

i 10 Kalaisi

Na'e haohaoa 'Ene mo'ui. Na'e 'ikai Hano kaungame'a. Kuo te'eki ai ha taha kuo mo'ui hangē ko Iá. He 'ikai ha taha 'e teitei pehē. Na'á Ne ma'u 'a e 'ulungaanga lelei kotoa 'i Hono tu'unga haohaoá.

Na'e ma'u 'e he Fakamo'ui 'a e mālohi kotoa 'o e mapule'i kitá. Na'e haohaoa Hono lotó mo 'Ene ngaahi ongó, pea pehē mo 'Ene ngaahi fakakaukáu. Na'e ta'e-fakangatangata 'Ene mahinó. Ko Ia toko taha pē na'e mo'ui taau mo'oni ke vakai ki ai—'i he tafa'aki kotoa pē—'i hono vakavakai'i, fuatautaú, mo lotuá. Na'e 'ikai ha lika ki He'ene fakakaukáu, lotó, mo 'Ene ngaahi ongó 'e lava ke fai ha ta'efiemālie ai. Na'e 'ikai hāsino ia 'i Hono fōtungá he taimi ko iá, ka ko Sīsuú ko e sino hā mai ia 'o e mo'ui mahutafeá.

Ko ia, 'oku 'ikai ko Hono fōtungá he momeniti 'o e faingata'a'ia ko iá 'oku totonu ke tau fuofua manatu'i

pe mu'omu'a tahá (vakai, 'Īsaia 53:2). Ko Hono tu'unga 'i lotó na'á Ne fakamahi'i 'a e tāpanekale fakaesinó na'e mahu'inga taha 'i he me'a kotoa pē kiate kitautolu kotoa. Ko Hono tu'unga totonú na'á Ne 'ai ke malava e me'a Na'á Ne fakahokó. Ko e kāfakafa 'o Hono tu'ungá na'á ne fakaafe'i 'etau tokangá.

Ko e me'a 'oku totonu ke tau fakatokanga'i 'i he'etau "vakai ki he tangatá" ko 'Ene ikuna kāfakafa 'i he ngaahi mālohi 'o e koví, neongo na'e 'ikai hangē he taimi ko iá ko ha ikuná. Ko 'Ene nonga kakato 'i he lotolotonga 'o e afā mālohi taha 'e faifaiangé pea tofanga ai ha tangata. Kuo tuku atu pe vavé ni ke tuku atu 'e he filí 'a e fa'ahinga me'a ngāue kovi kotoa pē kuo fa'u ke fakafepaki'i 'aki Ia. Na'á Ne lava'i mo ikuna'i kotoa kinautolu. Na'e tu'u 'i he 'ao 'o Pailató 'i he fiemālie mo e nonga mo'oni.

Na'e fakamahino'i 'o 'ikai ha toe veiveiua 'Ene pule ki he ngaahi 'elemēniti fakanatula 'o e māmaní pea mo e ngaahi tūkunga 'o e fa'ahinga e tangatá. Na'á Ne kapusi 'a e ngaahi laumālie 'ulí. Na'á Ne fakamo'ui 'a e mahakí mo faka'á 'a e kuí pea fakafanongo mo e tulí. Na'á Ne toe fokotu'u 'a e pekiá ke mo'ui, kau ai 'a e fānau na'á Ne fakafoki ki he'enu mātu'á. Na'á Ne 'afio'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e loto 'o e taha kotoa. Na'á Ne fakamolemole'i 'a e angahalá mo fakama'a 'a e kiliá. Na'á Ne fuesia e mafatukituki 'o e angahalá, mamahí, mahakí, mo e ngaahi tōnounou kotoa 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'i he pō kimu'a he 'ao 'o Pailató. Ko hono fakamamahí, he na'e a'u 'o Ne fuesia e ngaahi angahala 'a kinautolu na'a nau ngaohikovia Ia he momeniti ko iá.

'Io, "Vakai ki he tangatá!" Ko e 'Alo Ia 'o e 'Otua mo'ui. Ko e

fa'ifa'itaki'anga ia 'o e mo'ui, ko e Taha na'e fekau'i ke Ne fakahaa'i 'a e halá pea ke Ne hoko ko e Halá. Ko Ia "ko e hala, mo e mo'oni, pea mo e mo'ui" (Sione 14:6) ma'atautolu kotoa. Na'e fakahaa'i ta'e'ilo mo noa'ia pē 'e Pailato 'aki e ngaahi fo'i lea ko ia 'e fā, "vakai ki he tangatá," ko e founa faingofua ia ke ma'u ai 'a e ngaahi taumu'a mā'olunga taha 'o e mo'ui.

Ko e taimi na'e kole ai 'e Pailato ki he kakai Siú ke nau vakai ki he Fakamo'uí, na'á ne fakahinohino'i kinautolu mo kitautolu ki he Tokotahá, ko Ia toko taha pē, te Ne lava 'o 'ai 'etau mo'uí ke mahutafea mo haohaoa hotau fakamo'uí.¹ Ko hono 'uhinga ia 'o e fekau ke "Sio ki he 'Otuá pea mo'uí" (Alamá 37:47).

Ko e me'a 'oku totonu ke tau manatu'i 'i he taimi 'oku tau vakai ai kiate Iá, 'oku tu'unga 'iate Ia, pea mo e me'a kotoa na'á Ne faí mo 'Ene mo'uí kotoa, ha'atau lava mo kitautolu foki 'o ikuna. Te tau lava mo kitautolu foki 'o ikuna. Te tau lava 'o mo'ui mahutafea 'i he lotolotonga 'o e ngaahi faingata'á. Kapau te tau fili ke "sio" kiate Ia mo tali pea faka'aonga'i 'Ene ongoongolelei fakahaofi, te Ne fakamo'ui kitautolu. Te ne fakahaofi kitautolu mei he ngaahi nunu'a 'o hotau natula hinga mo tōnōnou, pea te Ne fakahaofi kitautolu mei he angahalá, mei he fakahōhōloto fakalaumālié, pea mei he halaia ta'engatá. Te Ne fakama'a, fakalelei'i, 'ai ke faka'ofu'ofa, pea mo fakahaohaoa'i kitautolu. Te Ne foaki mai ha fiefia mo ha nonga kiate kitautolu. Ko Ia 'a e kī ki he mo'ui mahutafeá.

Ko ha Malanga 'o e Ngaahi Tenga'i 'Akaú

'Oku ou nofo mo hoku uaifi ko Kefi 'i ha tafamo'unga. 'Oku 'i ai ha

fa'ahinga 'akau—ko e 'ulu 'oke—'oku tupu ai. Ko e 'ulu 'oké ni, 'oku 'ikai tatau mo e 'ulu 'oke lalahi mo mā'olungá he 'oku 'ikai toe lalahi ia, ka 'oku nau fefeka mo faka'ofu'ofa.

Na'á ma tuku he ngaahi ta'u si'i kuo hilí ha kulo tō'anga matala'i'akau 'i he halanga ki he matapā mu'a 'o homa 'apí. Na'á ma tō ha ngaahi matala'i-'akau lanu kehekehe 'i he kuló, 'a ia na'e tuku 'i lalo he ngaahi va'a 'o ha ki'i fu'u 'oke. Ko e taimi na'e liliu ai 'a e fa'ahita'ú pea kamata e fa'ahita'u fakatōlaú, na'e kamata ke ngangana 'a e fanga ki'i tenga 'o e ki'i fu'u 'oké, pe 'eikoni (acorns), pea na'e ngangana ha ni'ihiki ki he loto kulo tō'anga matala'i'akau.

Na'á ku fakatokanga'i 'i ha 'aho 'e taha 'o e fa'ahita'u fakatōlaú kuo tupu ha ngaahi tenga'i 'akau 'e ni'ihiki. Na'e 'ikai ke ma loto ke toe 'i ai ha me'a kehe 'i he loto kuló ka ko e matala'i-'akau pē, pea na'á ku kamata ta'aki 'a e fanga ki'i hulí mei he kekelele he loto kuló. Na'á ku 'ohovale, he ko e aká ia na'e meimei liunga tolu pe fā honau loloá 'i he kongana'e 'asi ki 'olunga he funga kekelele.

Ko e fa'ahita'u māfaná 'i 'Iutā 'i he USA, 'oku vela, si'i mo e 'uhá, pea momoko 'a e fa'ahita'u momokó, 'i he havilí mo e sinoú. Ka ko e aka loloto 'o e tenga'i 'oké na'e vave 'ene hū hifo he funga kekelele. Na'e faingamālie heni ha ngaahi aka lahi ange ke nau ma'u 'a e hauháu mo e me'akai mei he kekelele. 'Oku toe fakama'u foki 'e he ngaahi aka lolotó 'a e 'ulu'akau ke nau tu'u hangatonu mo tu'u ma'u 'i he matangí, 'o kamata mei he'enua kei ikí. 'Oku 'ai 'e he ngaahi aka lolotó ke faingofua ange e mo'ui 'a e 'akau ko e 'oké. 'I he taimi 'oku tupu ai 'a e tenga'i 'akau ki honau mā'olunga

totonú, 'oku kei fafanga'i, malu'i, mo pupepuke pē 'e honau ngaahi aká.

Te tau lava 'o ma'u ha lēsoni mei he 'akau ko e 'oké. 'Oku tau ma'u kotoa ha ngaahi a'usia 'oku hangē ko e fa'ahita'u māfana velá mo e fa'ahita'u momoko moko'i'i. 'Oku tau ma'u ha ngaahi taimi faingamālie mo ha ngaahi taimi faingata'a, lavame'a mo ta'e-lavame'a, taimi mo'ui lelei mo mahamahaki, taimi 'o e fiefia mo e momeniti 'o e mamahi. 'Oku 'ikai tokamālie ma'u pē 'a e mo'ui. 'Oku 'ikai hamolemole.

'Oku pehē pē mo'ui 'i he ngaahi me'a kehē foki. 'Oku 'ākilotoa kotoa kitautolu 'e he anga fakafonuá mo e tukufakaholo 'o hotau ngaahi koló mo e fonua tupu'á. 'Oku lelei ha ni'ihiki 'o e ngaahi ivi takiekina ko 'ení, pea kovi 'a e ni'ihiki. 'E hiki hake kitautolu 'e he ni'ihiki, pea tukuhifo mo fakasi'isi'i'i kitautolu 'e he ni'ihiki. Mahalo 'e tāpuekina hotau ngaahi 'apí 'e he maama 'o e ongoongolelei pe maumau'i 'e he ta'e-tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'E ala lelei pe kovi e ngaahi sīpinga hotau ngaahi kaungāme'á. 'Oku 'ikai 'ilo 'e hatau taha pe 'e 'ave kitautolu 'e he mo'ui ki fē. He 'ikai ke tau lava 'o vavalo'i kakato 'etau tu'unga mo'ui lelei pe koloa'ia 'i he kaha'ú. He 'ikai ke tau lava 'o vavalo'i e ivi takiekina 'o e taú pe matangí. 'Oku kehekehe ha ngaahi tūkunga 'oku 'ikai ke tau mapule'i 'oku fakatupu palopalema kiate kitautolu kotoa.

Ka te tau lava 'o fili ke fakatupulaki mo'oni e fa'unga 'o e aka fakalaumālie 'o 'etau mo'ui, 'o 'ikai hangē ko e 'ulu'akau. 'Oku tau fili 'a e feitu'u ke tu'u ai hotau ngaahi aká mo e loloto 'enua hū ki he kekelele. 'Oku fakahoko 'e he ngaahi fili faka'ahó ha fanga ki'i faikehekehe iiki meimei 'ikai

ala fakatokanga'i i he aka 'o 'etau tuí, 'a ia ko hono olá 'oku hoko ko hano fakava'e.

Tu'u Ma'u i he Fakamo'uí

Koe'uhí 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i 'a e taimi pe founga 'e hoko mai ai hotau ngaahi faingata'á, pe ko e lōloa hotau fa'ahita'u momoko pe māfana fakatāutahá, 'oku totonu ke hunuki hotau aká ki he loloto taha te tau lavá, ki he ma'u'anga tokoni mo'oni 'o e me'atokoni ma'a hotau laumālié, ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'Okú Ne fie ma'u ke mahutafea 'etau mo'uí. 'Okú Ne fakaafe'i kitautolu ke tau ha'u kiate Ia. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Ako 'iate au, pea fanongo ki he'eku ngaahi leá; 'a'eva 'i he angamalū 'o hoku Laumālié, pea te ke ma'u 'a e melinó 'iate au" (T&F 19:23).

'Oku tau fakatupulaki e mālohi 'o e laumālié ke ne matu'uaki e ngaahi matangi 'o 'etau mo'uí 'aki 'etau ako 'iate Ia. 'Oku tau 'ilo 'i he ako pea 'i he lotu. 'Oku tau ako 'i he'etau vakai ki he ngaahi sīpinga mā'oni'oni. 'Oku tau ako 'i he'etau tokoni'i e ni'ihi kehē koe'uhí ke tau lava 'o tauhi kiate Ia (vakai, Mātiu 25:40). 'Oku tau ako 'i he'etau feinga ke fa'ifa'itaki kiate Iá 'i ha fa'ahinga founga 'oku tau lavá.

'Oku 'uhinga 'a e fakafanongó ke tokanga mo fakafanongo kae 'ikai ko e fanongo 'ata'atā pē. 'Oku tau fakafanongo kiate Ia 'i he'etau ako fakatāutaha e folofolá. 'Oku tau fakafanongo 'i he houalotu sākalamēnití pea 'i he temipalé. 'Oku tau ongo'i Ia 'i he "kii'i le'o mālié" (1 Ngaahi Tu'i 19:12). 'Oku tau fakafanongo kiate Ia 'i he le'o 'o e kau palōfita mo e kau 'apōsetolo mo'uí.

'Oku fakamanatu mai 'e he fakafanongo tokangá "e 'ikai mo'ui 'a e

tangatá 'i he maá pē, ka 'i he folofola kotoa pē 'oku ha'u mei he 'Otuá" (Mātiu 4:4). 'Oku tau fakamālohia 'etau tuí 'i he ki'i sitepu takitaha 'oku fakahoko. 'I he'etau fakafanongó, 'oku tau muimui 'i he hala na'á Ne fononga aí. Ko Ia 'a e hala 'oku fakatau ki he mo'ui mahutafeá, pea ko Ia 'a e maama 'okú ne fakamaamangia iá (vakai, Sione 8:12).

Tauhi e Ngaahi Fekau

'Oku 'ikai ha fakapulipuli ia pe me'a faka'ohovale fekau'aki mo e me'a te tau lava pe totonu ke tau fai ke fakatupulaki hotau aká: tau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'Oku tupulaki 'etau malava ke fai Hono finangaló 'i he'etau fakahoko Hono finangaló. 'Oku faka'au 'o faingofua ange koe'uhí he 'oku tau tupulaki 'i he fakamo'oni mo e tuí. Ko e taimi 'oku tau faivelenga ai 'i he vilitaki 'i hono faka'aonga'i e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga 'o e ongoongolelé 'i he'etau mo'uí, 'oku tāpuekina kitautolu 'e he 'Eikí 'aki ha mālohi 'i loto 'oku lahi angé.

'Oku fakahoko 'e he lotu taau mo fakakaukau'i lelé ha tokoni mahu'inga ki he loloto hotau ngaahi aka fakalaumālié. 'Oku hanga 'e he ma'u mo e loto 'apasia e houalotu sākalamēnití mo ma'u e sākalamēnití 'i he loto fakamātoató 'o 'ai e 'aho Sāpaté ke makehe ange mei he'ene hoko pē ko ha 'aho Sāpaté. He 'ikai ke tau lava 'o fakaloloto mo'oni hotau ngaahi aká kae 'oua kuo tau "manatu ma'u ai pē kiate ia" (T&F 20:77, 79). Ko e taimi 'oku tau teuteu'i ai kitautolu kimu'a 'i he'etau ngaahi houalotú, 'oku hoko leva 'a e Sāpaté ko ha a'usia lelei ange kiate kitautolu. 'I he'etau fakakaukau'i 'etau fie ma'u ke fakamolemole'i kitautolú pea mo e tāpuaki ke 'iate

kitautolu ma'u ai pē Hono Laumālié, 'oku tau kamata ke lau 'a e falelotú ko ha unga'anga pea mo e sākalamēnití ko ha taimi 'o e fakamā'oni'oni'i.

'I he 'uhinga ko iá, 'oku 'i ai leva ha ngaahi me'a 'oku totonu ke tau ō ma'u pē mo ia 'i he'etau ō ki he lotú. Ko e mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a ko 'ení ko e loto mafesifesí mo e laumālie fakatomalá. 'Oku totonu ke tau ō 'i he loto vēkeveke ke fekumi mo ongo'i e ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei 'a e Fakamo'uí. Ko e me'a tatau pē, 'oku totonu ke tau tuku ma'u pē ha ngaahi me'a 'i 'api. 'Oku totonu ke tuku 'o loka'i 'i he tuku'anga vala 'i hotau 'api 'a e fakakaukau ki he sipotí, ngāué, fakafiefiá, mo e fakataú ke toki fakava 'i ha 'aho kehe kae 'ikai ko e 'aho Sāpaté. 'Oku paotoloaki 'e he lotu fakamātoató 'a e ului mo'oni. 'Oku tokoni ke tau fakaloloto e ngaahi aka 'o 'etau tuí, ki he feitu'u te tau ma'u ai ha tauhi'anga 'o e me'a fakalaumālié, 'e "iate [kitautolu] ko e matavai mapunopuna hake ki he mo'ui ta'engata" (Sione 4:14).

Na'e tohi 'e Paula:

"Ko ia, 'i ho'omou ma'u 'a Kalaisi Sīsū ko e 'Eikí, ke mou 'a'eva 'iate ia: "Kuo aka mo langa hake 'iate ia, pea fakatu'uma'u 'i he tuí, 'o hangē ko e akonekina 'a kimoutolú" (Kolose 2:6–7).

Kapau he 'ikai ke tau a'usia ha ngaahi afā mo ha la'ala'ā fakatāutaha, he 'ikai teitei ma'u 'e hotau aká ha faingamālie ke mālohi. Mālié, he ko e folau tokalelé ko hono sivi ia—pea 'oku faingata'a. 'E lava 'e he 'ikai ha palopalemá ke fakavaivai'i kitautolu kapau 'oku 'ikai ke tau tokanga. Mahalo he "ikai ke tau tokanga'i [kitautolu], mo ['etau] ngaahi fakakaukau, mo ['etau] ngaahi leá, mo ['etau]

ngaahi ngāuē, pea tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, mo tui ma'u pē" (Mōsaia 4:30) 'o 'ikai ha faingata'a te ne 'ai ke tau lotu mo ue'i hotau lotó.

'Oku 'i ai ha founga 'a e mo'uí ki hono 'omi 'a e faingata'a'ia kiate kitautolu kátoa 'o a'u ai pē ki he taimi 'oku fai ai hotau lelei tahá. 'Oku angamaheni 'aki 'a e 'ikai ke tau fili 'a e taimi pe founga 'oku tukituki mai ai 'a e palopalemá 'i he'etau mo'uí, tuku kehe ka tau ka fai ha ngaahi fili hala, 'a ia 'oku iku ma'u pē ki ha me'a fakamamahi. Ka 'oku tau fili ma'u pē 'i he 'aho kotoa 'a e founga ke tau teuteu ai kiate kinautolú. Ko ia ai ko e fakamanatu meia Sosiua: "Mou fili he 'ahó ni 'a ia te mou tauhi" (Sosiua 24:15).

Ko ha fakamanatu 'eni 'e taha:

"Mou hū 'i he matapā fāsi'i; he 'oku fālahi 'a e matapaá, mo 'ata'atā 'a e halá, 'oku fakatau ki he maté, pea 'oku hū ai 'a e tokolahi.

"Koe'uhí 'oku fāsi'i 'a e matapaá, mo lausi'i 'a e halá, 'oku fakatau ki he mo'uí, pea 'oku 'ilo ia 'e he tokosi'i pē" (Mātiu 7:13–14).

'Oku 'ikai totonu ke tau 'ohovale 'i he taimi 'oku hōloa ai 'etau tuí kapau 'oku tau fononga pē 'i he tapa 'o e hala lausi'i mo fāsi'i. 'Oku 'ikai fu'u mahu'inga e me'a 'oku tau faí mo 'ikai ke tau faí koe'uhí he ko e ngāuē 'oku 'i ai hono ngaahi ola pe nunu'a, pea pehē ki he ta'e fai ha me'á. 'I he taimi 'oku tau ta'e-tokanga ai ki he fanga ki'i me'a iiki, faka'aho, mo toutou hoko ka ko e ngaahi ngāue mahu'inga 'o 'etau tuí, 'oku tau fakavaivai'i ai hotau ngaahi aká. 'Oku tau mavahe māmālie mei he 'Otuá 'i he fakalau atu 'a e taimí.

Ko ia ai, ko e anga 'o 'etau felea'akí, ngaahi tohi mo e fakamatata 'oku tau laú, polokalama he televisoné mo e hele'uhila 'oku tau

mamata aí, ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau laú mo 'ikai ke tau teitei mamata aí, pea mo e ngaahi tūkuhua 'oku tau fili ke 'oua na'a tau fanongo ki ai pe faka'aonga'i, 'oku nau faka-fōtunga hotau tu'unga 'i he hala lausi'i mo fāsi'i—'i lotomālie pe 'i he tapá. He 'ikai ke tau lava 'o pehē 'oku tau fafanga'i hotau ngaahi aká kapau 'oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi me'a 'oku tau fakahoko pe ta'e-fakahokó 'o 'ai ke tau hoko ko ha Kāingalotu lelei ange. 'Oku toki ma'u pē malú 'i he lotomālie 'o e hala lausi'i mo fāsi'i.

Ko e Hala ki he Nongá

'Oku 'ikai ha toe sīpinga lelei ange 'o e mo'uí 'i ha feitu'u, 'ikai ha founga pau ange ke ma'u ai 'a e nongá pea mo e hala ki mu'á, ka 'i he muimui pē ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. Ko Hono huafá pē taha kuo foaki 'i he

lalo langí fakataha mo e mālohi ke 'ai 'etau mo'uí ke fakalangi ange (vakai, 2 Nīfai 31:21; Mōsese 6:52). 'Oku 'ikai ha toe taha ia te tau lava 'o "[ilo]" 'okú ne ma'u 'a e mālohi faifakamo'ui, fakafou, pea mo liliu 'oku ma'u 'e he Fakamo'uí.

'Oku kánokato 'i he ngaahi lea 'a Suté 'a e nge'esi 'o e mo'ui 'okú ne iku kápui kinautolu 'oku nau fili ha taha pē pe me'a kae 'ikai ko e Fakamo'uí: "Ko e ngaahi 'ao ta'e 'i ai ha vai, 'oku vilingia fano 'e he ngaahi matangí; ko e ngaahi 'akau fua mate, ta'e fua, 'o mate 'angaua, kuo ta'aki-fu'u hake" (Sute 1:12).

'Oku totonu ke mātu'aki fakatō-kakano hotau laumālié 'ia Kalaisi ke tau lava 'o kātekina ha fa'ahinga faingata'a pē, ikuna ha me'a fakama-mahi pē, matu'uaki ha tukuaki 'i 'o 'etau tuí, pea mo hoko 'o hangē ko e 'ulu 'oké—'o mālohi, ta'e-ue'ia, mo

tu'u ma'u. 'Oku ikuna 'i 'e he fa'ahinga tu'u ma'u peheé 'a e taimí mo lava 'i 'a e fili kotoa pē, pea na'a mo e kovi ta'efakatokanga 'i mo olopoto tahá.

'Oku tau ako meia Hilamani ki he founda 'oku fakafalala ai 'a e tala-'ofa 'i he'etau langa 'etau mo'uí 'i he Huhu'í, "ko ha makatu'unga kapau 'e langa ai 'a e tangatá 'e 'ikai lava ke nau hinga" (Hilamani 5:12). Na'e fālute 'e 'Īsaia 'i ha ngaahi fo'i lea si'i pē hono mahu'inga 'o e 'uhinga ke tu'u ma'u 'i he 'Eiki ko Sisū Kalaisi pea mo 'ai ke hāsino 'i he'etau mo'uí ha fa'ahinga me'a 'i he 'ulungaanga 'o e Fakamo'uí. Na'á ne tohi, "Pea 'e fakahinohino koe 'e [he 'Eikí] ma'u ai pē, pea 'e fakainu ho laumālié 'o ka 'ikai ha vai, pea 'e fakamālohi ho ngaahi huí: pea te ke hangē ko e ngoue 'oku fakaviviku, pea hangē ko e matavai mo'ui 'oku tupu ma'u ai pē hono vai" ('Īsaia 58:11).

Ko e Fakamo'ui ko Sisū Kalaisi ko e fa'ifa'itaki'anga ia 'o e 'ulungaanga lelei kotoa pē. Ko e tokotaha hao-haoa pē taha ia kuo faifaiangé pea mo'ui. Na'á Ne fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá. Te tau lava 'i He'ene Fakalelei ke hoko ko e kau fafine mo e kau tangata 'o Kalaisi. 'E lava 'o fakama'a, liliu, fakamo'ui, mo fakalelei'i kitautolu. 'E lava ke hoko hotau laumālié ko ha me'a faka'ofa'ofa.

'Ofa ke tau "vakai [kakato ange] ki he tangatá." 'Ofa ke tau fa'ifa'itaki lahi ange kiate Ia. 'Ofa ke tau muimui vėkeveke lahi ange kiate Ia. 'Ofa ke tau fakaloloto ange hotau aká 'i he kelekele 'o e fakamo'uí kae 'oua kuo tau mālōlō 'iate Ia, ko e Maka 'o hotau Huhu'í. 'Ofa ke tau fiefia lahi ange 'i he tāpuaki 'o e mo'ui mahutafea 'okú Ne foaki. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, "E Tamai Ta'engata," *Ngaahi Himi*, fika 94.

'OKU MOU FAKA'EI'EIKI

Fai 'e Kathy Kipp Clayton

Laka Hake ki he Tu'unga 'o ho Tu'unga Ta'engatá.

Lolotonga 'o e 'i 'Āsenitina homau fāmilí 'i ha ngāue mei he Siasí, na'á ku fa'a 'a'ahi mo hoku fohá ki ha ngaahi feitu'u mahu'inga 'i homa taimi 'ataá. Na'e kau ai ha sū (zoo) na'e 'ikai tatau mo ha toe sū kuó ma mamata ai kimu'a.

Na'e fakaafe'i 'a e kau 'eve'evá ke nau hū ki he ngaahi 'aa 'o amoamohi 'a e fanga monumanú, kae 'ikai fakalaka atu pē 'i he ngaahi 'ā 'o e fanga monu-manu tulemohé. Na'a mau muimui 'i he taha faiakó, 'o hū atu ki he feitu'u malu na'e teuteu ki he fanga laione lalahí 'o amoamohi kinautolu kae hangē ne 'ikai ke nau tokanga maí.

Na'á ku 'eke ki he taha faiakó pe na'a nau fakaloto'i fēfē 'a e fanga monumanu lalahí ni ke 'oua te nau kai kimautilú. Na'a nau taki 'eku tokangá ki ha fanga ki'i kuli 'e ni'ihī na'a nau nofo mo kinautolu he fanga ki'i 'aa. Ko e taimi na'e kei iiki ai 'a e fanga laioné, na'e tuli fakangā 'e he fanga ki'i kuli ko iá 'a e fanga laioné 'o u'u honau fanga ki'i va'é. Ne faka'au o anga 'a e fanga ki'i 'uhiki'i laioné ki he ngaahi tulikí, 'i he'enau ilifia he fanga kulií.

Na'e hoko atu pē e lalafi ilifia 'a e fanga laioné 'i he'enau lalahi haké. Na'e mei faingofua pē ke nau vaku'i e fanga kuli ko iá 'aki honau pesipesí ke nau punakaki, ka na'e 'ikai ke 'ilo'i lelei 'e he fanga laioné honau tu'ungá. Na'e 'ikai ke nau 'ilo'i honau tu'unga faka'eí'eiki mo e me'a te nau malavá.

'Oku tau fehangahangai kotoa mo ha fanga ki'i palopalema 'oku nau to'o 'etau loto falalá mo 'ai ke tau lalafi 'i he ngaahi tulikí. Te u faka-hinga ha tolu.

Loto síi.

Ko hotau tokolahi 'oku lahi ange 'etau fakamaaka 'etau ngāué 'aki 'etau tōnōnou kae 'ikai ko 'etau lavame'á. Kapau 'oku tonu ha'atau fo'i fehu'i 'e 80 mei he 100, 'oku tau fakahā lotomamahi ne hala 'etau fo'i fehu'i 'e 20 kae 'ikai fakahā fiefia e tonu 'etau fo'i 80. 'E lava 'e he lotosi'i 'i he me'a 'oku tau

malavá pe ta'e-falala kiate kinautolú ke fakakuihi kitautolu mei hotau mahu'inga totonú mo e me'a te tau lavá.

'Ilo Fakakongá

Na'e mamata 'a Nifai 'i ha me'a-hā-mai ki he fa'ē 'a e Fakamo'uí, ka ko e taimi na'e 'eke ange ai pe na'e mahino ki ai e afeitaulalo 'a e 'Otuá, na'á ne fakahā na'e 'ikai ke ne 'ilo'i e me'a kotoa pē. Ka na'á ne tomu'a fakahā 'a e me'a na'e 'ikai ke ne 'iló: "Oku 'ofa [a e 'Otuá] 'i he'ene fānau" (vakai, 1 Nifai 11:12-17). Ko e me'a mahu'inga taha ia ke 'ilo'í. 'Okú ne ta'ofi kitautolu mei hono 'ai e fanga ki'i me'a iiki 'o e 'ilo fakakongá ke ne fetongi 'a 'etau fakapapau'i e mo'oni 'o e Siasí pea mo hotau vā fetu'utaki mo e 'Otuá mo 'Ene 'ofa ta'etūkua mo fakaivia ma'atautolú.

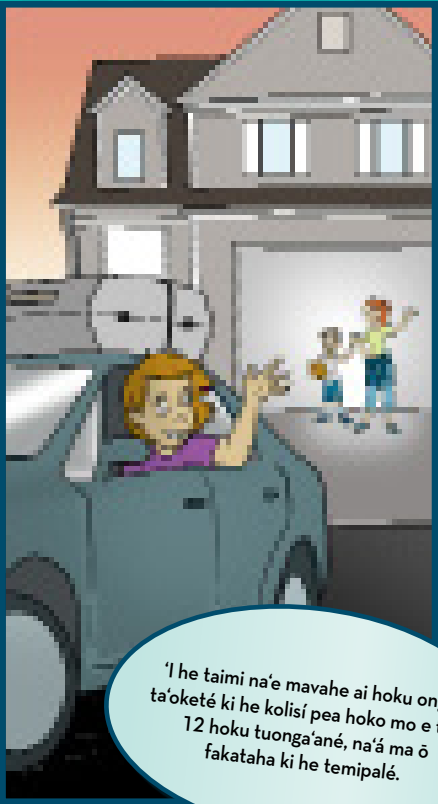
Ta'e-tokangá pe 'Ai'ainoa'ia

'Oku fakanenefu'i 'e he ngaahi fili koví pe ko hono lí'aki e ngaahi me'a lelei 'etau 'ilo e mo'oni. Na'e 'i ai ha 'uhinga fakataipe na'e fie ma'u ai e fānau 'o 'Isilelí ke nau tñaki faka'aho e maná (vakai, 'Ekesōtosi 16:4). Ko e fatongia faka'aho ko ia ke tñaki e me'akaí na'e tokoni ia ke nau manatu'i e 'Otuá. Ko 'etau mana faka'aho 'i he 'aho ní ko e fānau 'a e 'Otuá 'a e lau folofolá, lotú, ma'ulotú, mo e fetokoni'akí, ke tokoni ke tau manatu'i 'a e 'Eiki.

'Oku tau ma'u e afa (DNA) fakalaumālie 'o e 'Otuá 'i hotau ngaahi halanga kālavá. Ko Hono ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kitautolu pea mo e kau 'ea hoko. Teke'i ha fa'ahinga pōpoaki fakahala, tui pe tō'onga 'okú ne fakatupu ke ke lalafi 'i he ngaahi tuliki ho'o mo'uí. 'Oua te ke tuku ke nau u'u ho mu'i va'é mo 'ai ke ke ongo'i ilifia pe mamahi. Laka Hake ki he Tu'unga ho Tu'unga Ta'engatá. 'Oku mou faka'eí'eiki. ■

Mei he ongo lea 'i he Polokalama Ako 'a e Siasí, "Like a Watered Garden" mo e "A Regal Identity," na'e fai 'i Niu Toke, USA, he 'aho 13 'o Septema 2015.

Na'e FAKAHAOFI Au 'e Hoku Tuonga'ané

Ko e taimi ne hoko ai e ta'u 12 'o hoku tuonga'ane ko Tena, na'a ku fakaafé'i ia ke ma kamata o ki he tempalé. Na'e 'ikai ha'aku lavelave'iloa te ma fu'u fie ma'u ke ma fepoupouaki 'i he ngaahi ta'u hokó.

Fai 'e Brittney Ann Harman

Ne mei hoko hoku ta'u 12 'i he taimi ne fakatapui ai 'a e Tempale Tuini Folo 'Aitahoó. Na'a ku mātu'aki fiefia 'i he taimi na'e fuofua 'eke mai ai 'e hoku tokoua lahi pe te u fie kamata 'alu ma'u pē ki he tempalé mo ia pea mo hono kaungāme'á.

Na'a ku fiefia 'i he hoko e ta'u 12 hoku ki'i tuonga'ane si'i, 'i he 'osi mei ai ha ta'u 'e tolu, he na'a ku lava ai 'o fakaafé'i ke ma o ki he tempalé.

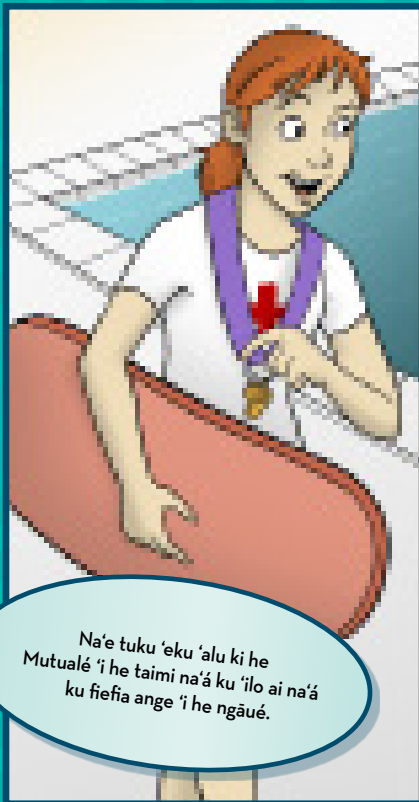
Ko e pongipongi kotoa pē na'a ma o ai, na'a ma

fetokoni'aki ke ma 'a pea ma o, pea ko e taimi na'a ma hela'ia ai, na'e fai 'e Tena ha ngaahi me'a fakakata ke tokoni ke ma 'a. Na'a ma fa'a talanoa he taimi 'e ni'ihī 'i he hili 'ema o ki he tempalé fekau'aki mo e ongo na'a ma ma'u 'i ai pea mo 'ema fakakaukau ki ai.

Ne hoko 'ema 'alu mo Tena ki he tempalé ko ha a'usia fakalaumālie ia 'o e uiké kiate au. Na'a ma hoko ko ha ongo kaungāme'a lelei ange tu'unga 'i he'ema toutou o ki he tempalé, 'o ne fakamālohia au 'o laka ange 'i he me'a

Na'á ma ta'elata 'i he lotú. Na'e hala ha toe to'u tupu kehe ia 'e mālohi.

Na'e tuku 'eku 'alu ki he Mutualé 'i he taimi na'á ku 'ilo ai na'á ku fiefia ange 'i he ngāué.

Ka na'á ku toki fakatokanga'i ne u holoki 'eku ngaahi tu'unga mo'uí 'i he'eku feohi mo hoku ngaahi kaungāme'a 'i he ngāué.

Na'e fakaafe'i au 'e Tena ki he Mutualé 'i he uike takitaha.

na'á ku fakakaukauloto ki aí 'i he taimi ne hoko mai ai 'a e ngaahi faingata'á. Kuo 'osi mavahe 'a e ongo tamaiki fefine lalahí ia ki he kolisí pea kuo toki 'osi hono vaeua homau uōtí, peá u hoko ai mo Tena ko e ongo to'u tupu pē ne kei mālohi 'i homau uōtí.

Na'á ku faka'aonga'i mo Tena ha ngaahi houa ke telefoni mo fakaafe'i 'a e to'u tupu māmalohí ki he lotú mo e Mutualé. Na'á ku fa'a ongo'i ne hangē ha fāngota fa'o ki he kato avá he na'e 'ikai teitei ha'u ha taha neongo pe ko e hā e tokolahi 'o e tamaiki fefine na'á ku feinga ke fakamaheni ki aí.

Na'e hoko e 'alu ki he tempalé mo Tená ko e tumutumu fakalaumālie ia 'o hoku uiké. Na'e feinga 'ema ongomātu'á ke tokoni. Na'á na fa'a fakahoko 'ena fakamo'oní kiate kimaua 'i he taimi ne ma lotofo'i aí, peá na tuku ke ma faka-haa'i 'ema ta'e-fiemālie 'i he taimi ne ma foki loto mamahi mai ai ki 'apí. Ka neongo ia, na'e 'ikai ke tokolahi fakafokifā pē homa ngaahi kaungāme'a 'i he lotú, pea faka'au ke toe faingata'a ange ke u fie 'alu 'i he taimi ko au toko taha pē e finemui aí. Na'e faka'au ke tōmokosi 'ema ō ki he tempalé tu'unga he femo'uekina 'ema taimi tēpile fakaakó.

Na'á ku faka'aonga'i ha taimi lahi ke lau 'eku folofolá mo tangi ki he 'Eikí ke tokoni mai ke u to'a. Na'á ku

ta'elata mo hela'ia—hela'ia 'i he toko tahá, hela'ia 'i he 'ikai 'aonga 'eku ngaahi feingá, hela'ia 'i he fekuki fakalau-mālie mo fakaelotó.

Na'á ku fakakaukau na 'e fakafiefia ange 'a e ngāué 'i he Mutualé.

Na'á ku hoko ko ha taha fakahaofi mo'uí 'i he vaikaukau 'o e koló 'i he lolotonga e taimi ko 'ení. Na'á ku manako lahi ange ke u 'i ai 'i he'eku 'i he lotú he na'e hoko hoku ngaahi kaungā-ngāué ko hoku ngaahi kaungāme'a mo nau fiefia ma'u pē ke sio mai kiate au. Na'á ku pehē 'i ha 'aho 'e taha he 'ikai ke u toe foki au ki he Mutualé he na'e fakafiefia ange 'a e ngāué mo 'aonga fakapa'anga lahi ange kiate au.

Na'e 'ikai ke u fakakaukau au ko ha me'a mahu'inga kae tālunga 'eku fakatokanga'i 'eku holoki 'eku ngaahi tu'unga mo'uí. Na'e 'ikai ke u lau ki he kapepake hoku ngaahi kaungāme'á, pea 'i ha 'aho 'e taha na'á ku 'ohovale 'i he fakafokifā pē 'eku kapekapé ka na'e 'ikai ke u teitei pehē kimu'a. Na'e a'u 'o u mamata 'i ha hele'uhila ta'e-taau he pō 'e taha

'i ha paati mo hoku ngaahi kaungā fakahaofi mo'uí. Na'á ku ongo'i ta'e-fe'unga peá u fakakaukau pe ko e hā na'á ku faí.

Lolotonga iá, ne 'osi talamai he'eku ongomātu'á e ta'elata ange 'a Tena talu mei he 'ikai ke u toe 'alu ki he Mutuālē. Na'á ne (Tena) 'eke mai 'i he uike kotoa pē, "Ei, te ke ha'u ki he Mutuālē he pooni?" Ko e taimi na'á ne foki mai ai mei he Mutuālē, na'á ne 'alu hangatonu pē ki hono lokí 'o lau 'ene folofolá 'i ha taimi lōloa. Na'e 'ikai ke ne toe fa'a talanoa, pea ko e taimi na'á ku 'eke ange ai pe 'oku sai peé, na'á ne pehē mai pē ia, "Ikai" pea 'alu ia.

Na'á ne foki tangi mai 'i ha pō 'e taha koe'uhī he na'á ne ongo'i mātu'aki tuēnoa.

Ko e taimi ia na'á ku pehē ai ne fie ma'u ke u foki. Na'e 'ikai mahu'inga kiate au hono faingata'a 'o e tuēnoá; ka na'e fie ma'u au 'e Tena.

Na'e kau 'a Tena 'i ha kalasi hisitōlia fakafāмили 'i he lotú, peá u fakakaukau ke u kau fakataha mo ia. Na'á ma loto ke toe kamata ō tu'o lahi ange ki he tempalé, pea te ma lava heni ke kumi ha ngaahi hingoa 'iate kimaua pē.

Na'á ma fiefia he'ema kau fakataha he kalasí 'i he Sāpaté. Na'á ma kumi fakataha 'a e ngaahi hingoá 'i he tuku 'a e lotú. Ko e me'a fakafiefia taha 'i hono 'ave 'ema ngaahi

hingoá ki he tempalé ko 'ema kumi fakataha kinautolú, pea toe lelei angé, ko 'ema lava ke fepoupouaki 'i he lotú pea fiefia ai koe'uhī he na'á ma fakahoko e ngāue 'a e 'Eikí.

Na'e tokoni 'ema fakamo'oni ki he tempalé ke ma mālohi 'i he Siasí.

Ne hoko e faivelenga 'a Tena 'i he ma'ulotú mo e Mutuālē ko ha sīpinga kiate au. Na'á ku ma'u ha fakamo'oni ki he ongoongolelé, ka na'á ne tokoni'i au ke u ma'u ha'aku fakamo'oni ki he ma'ulotú mo e ngaahi 'ekitivitií.

Na'á ma lava 'o fefakaftemālie'i'aki mo faka'aonga'i 'ema fakamo'oni ki he tempalé ke fetokoni'aki ke ma mālohi 'i he Siasí. Na'e 'ikai ke toe tokolahi ange e ma'ulotu mo e Mutuale 'a e to'u tupú, ka na'á ku toe mālohi ange mo Tena mo malava ke ma fuesia 'ema ngaahi kavenga mafasiá 'i he'ema fetokoni'aki ke vilitaki atu ki mu'á.

'Oku ou fiefia mo'oni 'i he'eku fakaafe'i ia ke ma ō ki he tempalé. Neongo 'oku ou 'ilo'i na'e tokoni kiate ia, ka 'oku ou 'ilo'i na'á ne fakahaofi au. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ú 'i 'Aitahō, USA.

'OUA 'E TUKU KE MA'U KOÉ

Tokanga ki ho fāmilí mo e kaungāme'á.
'E lava ke fakatatali 'a hono liliu ho'o status.

TOKATEU

KI HONO KAHA'Ú

Fai 'e Miriam Bay

Ngaahi Potungāue ki he
Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kita 'a e Siasí

*Na'e faka'ai'ai 'e ha
fo'i fakakaukau, ha
tulemipolini, mo ha
holi ke tokoni'i e ni'ih
kehé, ha ki'i ta'ahine
ta'u 11 ki ha ngaahi
me'a ma'ongóonga 'i
he mo'ui fakafalala pē
kiate kitá mo e ngāue.*

Ko e tokolahi taha 'o e kau ta'u 11 'oku nau 'osi femo'uekina pē 'i he akó, ngāue faka'apí, mo e ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi kaungāme'á. Ka ko 'Aleksanitulā C. mei he vahefonua 'o Tulango, Mekisikoú, na'e 'ikai tatau ia mo e kau ta'u 11. Makehe mei he ngaahi me'a angamaheni 'oku fai 'e he ta'u ko iá, na'e ma'u pa'anga 'a 'Aleksanitulā ia mei he'ene pisinisí mo e ngāue 'i hono koló. 'I he'ene peheé, 'oku kamata fēfē 'e ha ta'ahine kei si'i pehē ha'ane kautaha?

Ko e kamata 'aki ha fo' i fakakaukau

Ne kamata ia 'i ha fanongo 'a 'Aleksanitulā ki ha ngaahi kalasi 'oku fakahoko 'e he Siasí ke tokoni'i e kaka'i ke nau ako ke mo'ui fakafalala pē kiate kinautolu. Ko e kulupú na'e meimei ki ha kakai ta'u 18 pē ia pe motu'a ange, ka na'e faka-papau 'a 'Aleksanitulā ke kau ai. Na'á ne sai'ia 'i he fo'i fakakaukau 'o e ako ki he founga 'e ma'u ai ha ngāue pe kamata ha'ane pisinisí.

Te ne lava nai, ko ha ki'i ta'ahine 'oku kei 'i he lautohi pule'angá, 'o 'ikai ngata pē he'ene fokotu'u hono kaha'ú kae toe tokoni foki ki he kakai 'oku si'i ange e me'a 'oku nau ma'ú 'i ha'aná? Ko hono mo'oní, ko e tokolahi 'o e kāingalotu e Siasí na'á ne 'ilo 'i hono koló na'e 'ikai ha ako fēfē pea si'i mo e ma'u'anga tokoní.

Na'e kau 'a 'Aleksanitulā ki ha kulupu na'e ui "Ko Hono Kamata'i mo Fakatupulaki 'Eku Pisinisí," ko e taha e kaveinga 'e tolu na'e ako'i. Na'e taki e kulupú 'e ha taha tokoni fai fakahinohino, kae 'ikai ako'i 'e ha faiako—'a ia ko ha taha pē 'i he kulupú 'okú ne fakahinohino 'a e kau mēmipa kehé 'i he lēsoní mo poupou'i 'a e fealēlea'akí. Na'e fakataha 'a 'Aleksanitulā mo 'ene kulupú he uike kotoa pē 'i ha māhina 'e tolu.

'I he ako 'a 'Aleksanitulā ki he founga ke fakatou mo'ui fakafalala fakatu'asino mo fakalaumālie ai pē kiate kitá, na'á ne kamata ke fakasiosio 'a e ngaahi fie ma'u 'i hono feitu'ú. Na'á ne fakatokanga'i na'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi 'ekitiviti fakafiefia lahi fēfē ma'á e longa'i fānau 'i hono koló, ko ia na'á ne tānaki leva ha pa'anga 'o fakatau ha ki'i tulemipolini. Na'e fokotu'u 'e 'Aleksanitulā 'a e tulemipoliní 'i ha feitu'u kakai'ia 'o rent atu, mo faka'aonga'i 'a e ngaahi fakakaukau kuó ne ako fekau'aki mo e fakamāketí mo e me'a faka-pa'angá 'i he'ene kalasí.

Na'e faka'au o fu'u manakoa 'a e tulemipoliní 'i hono koló.

Na 'e ako 'a
'Ālekisanitulā ke
vahevahe tatau pē e
ngāue fakaako mei 'apí,
pisinisi tulemipoliní,
mo hono fatongia ko e
tokotaha tokoní.

NGAAHI TĀPUAKI 'O E NGĀUÉ

“E tokoni atu hono fakatupu-
laki 'a e malava ke ngāué ke ke
tokoni ki he māmani 'okú ke nofo
aí. Te ne 'omi kiate koe ha ongo
'oku fakalalaka ho mahu'inga
fakatautahá. Te ne tāpuaki'i koe
mo ho fāmílí, 'i he taimí ni mo e
kaha'ú fakatou'osi. . .

“Ke mo'ui fakafalala mo'oni
pē kiate koé, kuo pau ke ke ako
e founa ke ngāue fakataha
mo e ní'hi kehé peá ke tafoki
ki he 'Eikí ke ma'u 'Ene tokoní
mo Hono mālohí.”

*Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú
(2011), 40, 41.*

Ko e Tāpuaki 'o e Ngāue Tokoní mo e Ngāue Mālohí

Ne toe kamata faka'aonga'i foki 'e 'Ālekisanitulā 'ene taukeí 'i ha ngaahi founa kehe. Koe'uhí ko hono fakahaa'i 'e 'Ālekisanitulā ha faka'apa'apa lahi ki he kotoa e kau mēmipa 'o 'ene kulupú mo lava'i kotoa 'ene ngaahi tukupaá, na'e fai ki ai e falala ke ne hoko ko ha tokotaha tokoni ki ha kulupu fo'ou—ko ha tu'unga ne fa'a ma'u pē 'e he kakai ta'u 18 pe motu'a angé.

Na'e hoko 'a 'Ālekisanitulā ko ha tokotaha tokoni, ko e sí'i taha ia 'i he toko ono 'i he'ene kulupú. Na'á ne ako fakalelei 'a e ngaahi nāunaú kimu'a 'i he fakataha fakakulupu takitaha koe'uhí ke ne 'ilo e founa ke tokoní'i lelei taha ai e kau mēmipa 'o 'ene kulupú. Na'á ne fua fakamātoato hono fatongiá. Na'e pehē he'ene tamai ko Tēvitá, “Na'e hoha'a 'i he taimi na'e tōmui mai ai 'ene kulupú pe ko e taimi na'e 'ikai ngāue ai e nāunau fakavitioó.”

Na'e ako 'a 'Ālekisanitulā ke vahevahe tatau pē e ngāue mei 'apí, pisinisi tulemipoliní, mo hono fatongia ko e tokotaha tokoní. Pea 'okú ne pehē na'e 'aonga 'aupito ia. Na'á ne pehē, “Ne tāpuekina au 'e he 'Otuá 'i He'ene 'ai au ko e tokotaha tokoní.” Kiate iá, ko ha tāpuaki 'e taha ke ako fekau'aki mo e 'ofa kiate kinautolu 'okú ne tokoní'i.

-----

*“Na ‘á ku ako ke u lava
‘o fakalalakala...
‘Oku ou ‘ilo ‘i na ‘e
ui ‘e he ‘Otuá ‘a e
palōfitá pea ko e ako
ki he mo ‘ui fakafalala
pē kiate kitá ko ha
fakahā meiate Ia.”*

Ke ‘ilo lahi ange ki he ngaahi kalasi mo‘ui fakafalala
pē kiate kitá, ‘alu ki he lds.org/go/816000.

Na’e tatakī ia ‘e he ‘ofa ko iá ke ne tokoni ki he’ene kulupú ‘i he loto holi mo’oni ke nau lavame’a. Hangē ko ‘enī, ko e taimi kotoa pē na’a nau fakataha aī, ne fai ‘e he kau mēmipa ‘o e kulupú ha ngaahi tukupā fakauike ke faka’o-nga’i e me’a na’a nau akó ki he’enua pisinisí mo ako’i ki honau fāmīlī ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongoleléi kuo nau akó. Ko e taimi ne ‘ikai a’usia ai ‘e kinautolu he kulupu ‘a ‘Ālekisanitulaá ‘enua taumu’á pe lí’aki kalasí, na’á ne ‘a’ahi kiate kinautolu ‘i honau ‘apí ke vakai pe ‘oku nau sai pē mo pou pou’i ke nau fakahoko ‘enua tukupaá. Na’á ne pehē, “Na’á ku sai’ia ke ‘a’ahi ki he kau mēmipa ‘o ‘eku kulupú.”

Ne tñnaki mai ‘e he tangata’eiki ‘a ‘Ālekisanitulaá, “Oku ou ofo he’eku sio ‘oku lava ke ongo’i mālohi pehē hoku ki’i ‘ofefinē fekau’aki mo e tu’unga lelei ‘o kinautolu ‘oku faingata’a’iá. ‘Okú ne manava’ofa lahi kiate kinautolu ‘okú ne tokoni’i.”

‘Oku palani ‘a ‘Ālekisanitulā ‘i he’ene hoko ko ‘eni ko e Punungahone ‘i he Kau Finemuí ke fakalahi ‘ene pisinisi tulemipoliní ki ha kolo ofi mai. ‘I he’ene ako ke mo’ui fakafalala lahi ange pē kiate ia mo tokoni’i e ni’ihi kehē ke nau fai ‘a e me’a tataú, na’á ne pehē kuó ne ‘osi kamata ke sio ki he ngaahi liliu ‘i he’ene mo’uí pea mo hono ngaahi kaungāme’a fo’ou ‘i he’ene kulupú. Na’e pehē ‘e ‘Ālekisanitulā, “Kuo tupulaki ‘eku fakamo’oni kia Kalasí.” “Oku ou ongo’i pau ange fekau’aki mo au, pea ‘oku ou fie tokoni.”

Na’e pehē ‘e ‘Ālekisanitulā ‘oku tu’unga ‘i he kalasi ako ko ‘enī, ‘a ‘ene ‘ilo’i lahi ange pe ko hai mo’oni ia mo e founa ‘e lava ai ‘o tokoní. “Na’á ku ‘ilo na’e lava ke u fakalalakala. Pea ‘oku ou sai’ia ke vakai ki he fakalalakala kotoa e kau mēmipa ‘o e kulupú. ‘Oku ou ‘ilo’i te nau lelei ange he taimí ni; ‘e fakalalakala ‘enua pisinisí. ‘Oku ou ‘ilo’i na’e ui ‘e he ‘Otuá ‘a e palōfitá pea ko e ako ki he mo’ui fakafalala pē kiate kitá ko ha fakahā meiate Ia.”

Kia ‘Ālekisanitulaá ko e fakamo’oní, mahu’inga fakatāutahá, mo e tokoni’i e ni’ihi kehē, kuo hoko mo’oni ia ko ha ngaahi me’a mahu’inga ke ngāue’i. ■

“Oku ‘i ai haku kaungāme‘a ‘okú ne ongo‘i hangē ‘oku ‘ikai hano toe kaungāme‘a ‘i he Siasí tuku kehe pē au. Ko e hā te u lava ‘o fai ke tokoni kiate iá?”

Lhe tūkunga ko ‘ení, mahalo ‘okú ne ongo‘i li‘ekina, ta‘e-lata, pe uesiangofua. Me‘amālié, ‘oku lahi ha ngaahi me‘a te ke lava ‘o fai ke poupou‘i ia koe‘uhí ko ho‘o anga fakakaungāme‘a:

- Tokoni‘i ia ke ne fakakaungāme‘a mo e to‘u tupu kehé. Fakafe‘iloaki ia kiate kinautolu, fakakau ia ‘i ho‘omou pōtalanoá, mo fokotu‘u ha ngaahi ‘ekitiviti ma‘á e to‘u tupu ‘i homou uōtí ke nau maheni lelei ange. ‘Ikai ngata aí, te ke lava ‘o talanoa mo ho‘omou Palesiteni ‘o e Finemuí ke ne lava ‘o tokoni mo e kau taki kehé.
- Tokoni‘i ia ke ne ‘ilo‘i hono mahu‘inga fakalangí. Te ke lava ‘o talaange ha ni‘ihi ‘o e ngaahi lelei ‘okú ke ‘ilo ‘okú ne ma‘ú.
- Tokoni‘i ia ke ne manatu‘i e ofa ‘a e Fakamo‘uí mo ho‘o ‘ofá. Na‘e folofola ‘a e Fakamo‘uí, “Ko au ko e tauhi [sipi] lelei, . . . pea [oku ou ‘ilo‘i ‘a ia ‘oku ‘a‘akú, mo ‘ilo au ‘e kinautolu]” (Sione 10:14). ‘O a‘u ai pē kapau te ne ongo‘i ‘oku ‘ikai mahino ki ha taha, ‘e ‘afio‘i totonu ‘e he ‘Eikí hono lotó. Lotua ia, pea ‘ikai ko ia pē ka ke fakahaa‘i ho‘o ‘ofa kiate iá ‘aki hano fakakau ia ‘i he ngaahi ‘ekitiviti mo talanoa ki ai ‘i he lotú.
- Fokotu‘u ange ke tafoki ki he folofolá mo e lotú ke fakamālohia hono vā fetu‘utaki mo e Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí.
- Ko e mahu‘inga tahá, poupou‘i ia ke ma‘ulotu ma‘u pē, neongo kapau ‘e faingata‘a ki ai. Fakamanatu ki ai hono mahu‘inga e ma‘u ‘o e sākalamēnití mo e ako e ongoongo-lelei ‘i he ngaahi houalotu ‘a e Siasí.

Kapau ‘oku ‘ikai ngāue vave ho‘o ngaahi fakakaukáu, kei ‘alu pē ki ai koe‘uhí ko ho kaungāme‘á mo poupou‘i ia ke ne fai ‘a e ngaahi me‘a totonú.

‘Ai ke Mou Mālohi Ange Fakataha

Poupou‘i mo tokoni‘i ia ke talanoa mo e to‘u tupu kehé. ‘Oku tau mālohi fakafo‘ituitui,

ka ‘oku tau mālohi ange ‘i he‘etau kau fakatahá. Talaange ki ho kaungāme‘á te ne malava lelei ange ‘o tokoni ke tupulaki e pule‘anga ‘o e ‘Otuá kapau ‘e tokolahi ange hono ngaahi kaungāme‘a te nau fakamaama iá, hoko ko e tokoni ‘i he‘ene mo‘uí, mo tokoni‘i ia ke ne ‘ofa ‘ia Sīsū Kalaisi mo ‘Ene ongoongolelei!

Sikāleti M., ta‘u 16, Vahefonua Kōsiní, Silei

Fakaafe‘i ia ki he Ngaahi ‘Ekitivitií

Na‘á ku ongo‘i tuēnoa ‘i he‘eku kau ki he Siasí, neongo na‘e feinga e to‘u tupu ‘e ni‘ihi ke mau feohi. Na‘á ku ‘alu ki he ngaahi ‘ekitiviti ‘a e Mutualé mo kau lahi ange ‘i he‘enau pōtalanoá. Na‘á ku fanongo kiate kinautolu mo u tokoni. Na‘á ku malimali kiate kinautolu mo fakahaa‘i ‘eku mahu‘inga‘ia ‘iate kinautolú. Ko ‘eku fale‘i ke ke tokoni ki ho kaungāme‘á ke feohi. Tokoni‘i ia ke kau ‘i ha ‘ekitiviti pē ‘a e Siasí, pea ‘e kamata leva ke fiefia ‘i he feohi mo ha ngaahi kaungāme‘a tokolahi.

Tui O., ta‘u 17, ‘Apaia, Naisilia

Fakakau Ia

Te u feinga ke tokoni ‘o fakakau ho kaungāme‘á ‘i he pōtalanoa mo e ngaahi ‘ekitiviti mo e to‘u tupu kehe ‘i he lotú. ‘E lava ‘o tokoni ke talanoa mo ha ngaahi kaungāme‘a lelei kehe kau ki he ongo ‘a e kaungāme‘a ko ‘ení. ‘E ala ‘omi ‘e he kole tokoni ke nau fakakau iá, ke fakatokanga‘i ‘e he

ngaahi kaungāme'a kehé e ngaahi fie ma'u 'a e kaungāme'a ko 'enī pea mo tokoni ke nau manatu'i ke anga'ofa ange mo fakakau ia he pōtalanoa mo e ngaahi 'ekitivitī.

Trevor C. ta'u 14, 'Aitahō, USA

Talaange Ho'o Mahu'inga'ia 'late lá

Na'á ku ma'u e ongo tatau 'i he taimi na'á ku hiki ai ki he uooti fo'ou. 'Oku faingata'a 'a e tu'unga ko iá. 'Oku mahu'inga ke talaange ki ho kaungāme'a 'ene makehé, hono mahu'inga kiate koé, pea mo e ngaahi lelei 'okú ne ma'ú koe'uhí ke ne ma'u ha lotofalala pea 'oku 'ikai fie ma'u ke ilifia. 'Oku tau mahu'inga katoa. Pou-pou'i ia ke talanoa mo ha taki, lotu, mo lau e folofolá ke ne 'ilo'i 'oku 'ikai tuēnoa.

Sharon G. ta'u 14, lukatani, Mekisikou

Mateuteu ke ke Tokoni

Te ke lava 'o tokoni'i ia ke mahino ki ai ko e kau mēmipa kotoa kitautolu 'o e fāmili 'o e 'Otuá, ko e tuofāfine mo e ngaahi tuonga'ane, pea 'oku fie ma'u ke ne fakahaa'i ha 'ofa pea feohi mo e taha kotoa. 'Ikai ngata aí, 'ai ke ne 'ilo'i, 'oku tau mateuteu ma'u pē ke fetokoni'aki mo fefakamālohia'aki 'i hotau fāmili fakalaumālie tokolahi ko 'enī. 'Oku tau ma'u kotoa 'a e taumu'a tatau 'oku tau feinga ki aí. 'Oku 'ikai ke tau teitei tuēnoa 'i he ongoongolelei.

Sisitá Ana Kaikolotova, Misiona Lūsia Mosikou

Fakafanongo ki he Fakahinohino 'a e 'Eikí

Hūfia ia mo kole ki he Tamai Hēvaní ke tokoni'i koe ke ke 'ilo'i e founa te ke lava ai 'o tokoni'i iá. Talanoa mo ho kau takí pea feinga ke fakakau ia 'i he

pōtalanoa mo e tamaiki fefine kehe 'i he lotú. Hokohoko atu pē ho'o kaungāme'a mo iá mo fai ho'o lelei taha te ke lavá, pea 'e tokoni atu 'a e 'Eikí ke ke 'ilo e founa ke tokoni'i ai iá.

Anesitāsia B., ta'u 18, 'lutā, USA

Fakahoko ha Paati

Te ke lava pe te ne lava 'o tokanga'i ha paati ko ha kakai tokosi'i pē mei he lotú. 'Oku lelei ange 'a e feinga ke 'ilo'i e ni'ihī kehé 'i he taimi 'oku tokosi'i aí.

Trais H., ta'u 13, 'Aitahō, USA

Talaange ki Ai 'Oku 'Ikai ke Ne Teitei Tuēnoa

'Uluakí te tau lotua ma'á e finemui ko iá mo fakaafe'i ia ki he

'ekitivitī pe ngāue tokoni kotoa pē ko'euhí ke ne lava 'o ongo'i ko ha kongā ia 'o e kulupú. 'Oua na'a tau tuku ha taha ke tō! Uá, te tau fakahā ki ai 'oku 'ikai ke ne teitei tuēnoa 'i ha taimi, 'oku 'iate kitautolu ma'u pē 'a e Tamai Hēvaní 'okú Ne 'ofa lahi mo ta'engata 'iate kitautolu. Te tau

KO HA KAUNGĀME'A MO'ONI

"'Oku tau fie ma'u katoa ha ngaahi kaungāme'a ke

'ofa'i kitautolu, ke fanongo kiate kitautolu, ke fakahinohino mai 'a e halá, pea mo fakamo'oni'i mai 'a e mo'oni ka tau lava 'o pukepuke e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Kuo pau ke ke hoko ko e fa'ahinga kaungāme'a mo'oni pehē."

Palesiteni Henry B. Eyring, First Counselor in the First Presidency, "True Friends," *Liahona*, July 2002, 32.

fakamanatu ki ai 'a e kupu'i lea mei hotau palōfitá: "Te mou tu'u 'i ha 'aho 'o vakai atu ki homou taimi faingata'a-ia, pea te mou 'ilo'i na'á Ne 'i homou tafa'akí ma'u ai pē" (Tōmasi S. Monisoni, "'Oku 'Ikai 'Aupito ke Tau Tuēnoa," *Liahona*, Nōvema 2013, 124).

Ienifea S., ta'u 18, mo Fenanitō P., ta'u 18, Takualemipou, 'Ulukuai.

FEHU'I KA HOKÓ

"'E founa fēfē 'eku tokoni'i hoku ngaahi kaungāme'a ke ikuna'i e ngaahi palopalema hangē ko e kapekapé pe ko e keimi vitioó?"

'Omai ho'o talí, pea kapau 'e fie ma'u, mo ha la'i tā 'ata lelei kimu'a he 'aho 15 'o Sepitema 2016, ki he liahona.lds.org (lomi'i 'i he Submit an Article") pe 'imeili ki he liahona@ldschurch.org.

Kātaki 'o fakakau mai 'a e fakamatala ko 'enī: (1) hingoa kakatō, (2) 'aho fā'e'ele'i, (3) uōtí pe koló, (4) siteikí pe vahefonuá, (5) ho'o tohi fakangofuá, mo e tohi fakangofua 'a ho'o mātu'á kapau 'okú ke si'i hifo 'i he ta'u 18, ('e tali pē 'a e 'i-meili) ke pulusi ho'o talí mo e taá.

'E lava ke 'ētita'i 'a e ngaahi talí koe'uhí ke lōloa fé'unga pe mahino.

Fai 'e 'Eletā
Timothy J. Dyches
'O e Kau
Fitungofulú

'I HE TOKONI, 'AE 'OTUÁ

'I hé'etau fakatokanga'i 'oku tau fakafalala ki he 'Otuá, 'oku tau fakatokanga'i ai foki 'okú Ne vēkeveke ke tokoni'i kitautolu.

Ne 'omi 'e hoku ta'u faka'osi 'i he ako mā'olungá ha faingata'a na'e ta'e-'amanekina. Hili ha taimi nounou e kamata 'a e akó, ne vahe au 'e he'emaui faiako leá (speech) ke u kau ki ha tipeiti. Na'a mau ako, akoako fakahoko, mo fe'auhi, pea na'a ku ako 'i he loto fakatōkilalo ha ngaahi lēsoni mahu'inga lahi.

Hili ha ngaahi māhina mei ai pea toe ha uike 'e fā kimu'a he fe'auhi lea fakasiteití, ne talamai 'e he'eku faiakó na'a ne toki fakahū hoku hingoá ke kau 'i he fe'auhi lea fakafoki-faá. Na'a ne kamata fakamatala'i 'e fie ma'u ke u fakahoko ha lea miniti 'e fitu 'e tolu nai 'i mu'a 'i ha kau fakamaau.

Pea na'e 'i ai ha toe palopalema 'e taha—ne vahe tavale e ngaahi kaveinga leá 'i ha ngaahi me'a ne lolotonga hoko, pea ko e miniti pē 'e 30 ke fai ai e teuteú. Na'a ku mo'utāfu'ua; na'e te'eki ke u mamata 'i ha lea fakafokifā.

Neongo ne u teuteu 'i he ngaahi uike ne toé, 'o lau 'i he lahi taha ne u lava ha ngaahi fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku lolotonga hokó, ka na'a ku kei ongo'i e loto-veiveiua mo e hoha'a lahi. Na'a ku fehu'i ki he kau fakamāu 'i he 'aho fe'auhi, "Kuó u 'osi toho'i 'e au 'eku tefitó, ka 'e lava nai ke u 'alu 'o ki'i fanongo nounou pē ki ha taha 'oku lolotonga lea?" Na'a nau tali mai, "Ko e miniti pē 'e 30 'okú ke ma'ú. Ko e me'a pē ia 'a'au 'o kapau 'okú ke fie faka'aonga'i ia ke fanongo pē."

Kole ha Tokoni

Na'a ku hū atu he fuofua taimi koiá 'o fakafanongo 'i ha ngaahi momeniti

mahu'inga. Ne u 'ilo'i na'a ku fie ma'u ke u toko taha pē 'o lotu ki he'eku Tamai Hēvaní. Ne u fakatokanga'i ha vao 'akau ofi ki ha ki'i anovai 'i he 'univēsiti, 'a ia 'e lava ke u tū'ulutui toko taha ai.

Na'a ku kole ha tokoni mei he Tamai Hēvaní. Na'e 'ikai ko ha lotu ke ikuna'i—ka ko ha lotu fakamātoato ki he tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oní ke u lava 'o fai ha me'a ne te'eki ke u fai kimu'a pea ke u lava'i e tu'unga faingata'a ko 'ení. Ne u 'ilo'i na'a ku fie ma'u e tokoni 'a e 'Otuá.

Ne tali mai 'e he Tamai Hēvaní 'a 'eku lotú! Na'a ku manatu'i e me'a na'a ku akó pea na'e lava ke u fakafehokotaki 'a e

TOO MEI HE KA AI HAMOU TAHA 'OKU MASIVA HE POTÓ, FAI 'E WALTER RANE; 'Ī FAKATĀ'Ā DAVID HABBEN

ngaahi mo'oni'i me'á mo e ngaahi ongó. 'I he toho e kaveinga fo'ou kotoa pē, ne u 'uluaki 'alu ke lotu. Hili iá, ne u kamata ngāue leva. Ne faka'ohovale 'a 'eku kau ki he takai faka-'osí he 'aho hono hokó.

Ne tupulaki 'eku tui ki he 'Otuá 'o hoko ko 'eku fakamo'oni, pea faka'au ke mālohi ange 'eku tui 'i he'eku ongo'i 'Ene ofi maí. Na'á ku fakamālō ki he Tamai Hēvaní ko e tokoni ko ia ne u ma'ú, he ko e hili 'eku fai e me'a kotoa ne u malavá, na'á Ne fai ha me'a lahi ange ma'aku 'i he me'a ne u mei fai pē 'e aú (vakai, 2 Nifai 25:23).

'I he'eku mo'uí fakapalofesinalé, ne u hoko ko ha toketā faitafa telinga, ihu, mo e kia. Ne 'i ai ha taimi 'e taha 'i Lino, Nevata, USA, ne ui ai au ke tokoni ki he timi ma'á e fānau 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki (pediatric intensive care) 'a e falemahaki 'i he'enau faito'o ha ki'i pēpē tangata pelepelengesi ne fā'ele'i ta'ehoko. Ne ikuna'i 'e he ki'i tamasi'i ko iá ha ngaahi pole faingata'a 'i he ngaahi 'uluaki māhina 'o e mo'uí pea ma'u ha mālohi fe'unga ke foki ki 'api mo 'ene mātu'á mo e fāmilí.

Me'apangó, ne 'osi pē ha māhina 'e ua 'o 'ene 'i 'apí, ne toe foki mai ki falemahaki ko e uesia hono ma'ama'a to'ohemá, pea na'e 'ikai ke ne sai ki he faito'o mālohi ne 'oange kiate iá.

Na'e hu'uhu'u 'a e kau mataotao 'i he tafa'aki fakatu'utāmaki (intensive care) ne mānava 'aki 'e he pēpē ha fā'hinga me'a pea kuo 'efihia ia 'i hono ma'ama'á, ka na'e 'ikai 'asi ia 'i ha faka-'atá. Koe'uhí ko e faka'au ke kovi ange e tu'unga ne 'i aí, na'a nau fokotu'u mai ke u vakai'i hono ma'ama'á 'i he'ene mohe he loki tafá.

Ne 'ikai ke mau ma'u he taimi ko iá 'a e tekinolosia ke sio lelei hifo 'i he halanga mānava 'o e fānau valevalé. 'I he'emaui ngāue ke faka'atā hono ma'ama'a to'ohemá, ne u lava 'i ha ki'i taimi nounou 'o sio ki he me'a na'á ne mānava 'akí—ko ha konga kala lanu engeenga

Na'e 'ikai ko ha lotu ia ke u ikuna. Ko ha lotu ia ke u lava 'o fai ha me'a ne te'eki ke u fai kimu'a.

mālohi, ne 'efihia 'i ha feitu'u ne 'ikai lava ha me'angāue ia 'o a'u ki ai.

Ne mahino ki ha neesi 'i he loki tafá 'a e tu'unga fakatu'utāmaki peá ne talamai na'á ne sio ki ha me'angāue lōloa mo fāsi'i 'oku faka'aonga'i ki hono to'o 'o e makamaka 'o e kofuuá mei ha ngaahi feitu'u fāsi'i. Na'e vave 'ene to'o mai ha taha, ko ha ki'i kato uaea ne vilovilo takai pea 'i hono faka'aonga'i totonú, 'okú ne fakahangatonu fe'unga ke to'o ha ki'i makamaka 'o 'ikai hoko ha maumau ki ha kongá kehe 'o e kofuuá. Ka 'e founga fēfē 'a 'ene a'u ki ai?

“He 'Ikai Ke u Lava 'o Fakahoko Toko Taha 'Eni”

Na'á ku kole ange ki he tokotaha fai fakamohé ke hoko atu hono tokanga'i 'emau ki'i mahaki kau 'alu ki he tuliki 'o e loki tafá. “Tamai Hēvani, he 'ikai ke u lava 'o fai 'eni 'iate au pē” Na'e ha'u ha fakakaukau kiate au: “Fai ho lelei tahá. Te ta lava fakataha 'o fai 'eni!

Ne u toutou ako-ako fakahoko

'a hono fakaava mo tāpuni'i 'a e kato uaeá 'i hoku nimá 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe. Ne tukuhifo fakalelei e ki'i kato uaea fāsi'i 'i he me'angāue 'o a'u atu ki he kalá. Ne fakahaohao fakalelei hifo, 'o fakalaka atu pea fakaava hake pea mapuni māmālie hifo. Kuo ma'a 'eni e halanga mānavá pea mo ma'a.

'I hono to'o e kalá, ne vave 'aupito e fakaakeake 'a e ki'i tamasi'i pea longomou'i. Na'e faka'atā ia 'i loto 'i he uike pē ko iá pea mo ha ki'i hina ne fa'o ai ha ki'i tauhi 'ofa lanu engeenga mālohi.

'Oku ou 'ilo na'á ku ma'u ha tokoni fakalangí, ne mo'oni ia kiate au 'o hangē ne tataki hoku nimá 'e he to'ukupu 'o e 'Otuá.

'Oku ou fakamo'oni 'i he loto-fakatōkilalo ki he fale'i mo e fakahinohino 'oku 'omi 'e he Tamai Hēvani. 'Oku 'i ai e taimi te ke toki lava pē 'o fai e me'a 'oku fie ma'u ke fakahokó 'i he tokoni pē 'a e 'Otuá. 'I he ngaahi taimi peheé, pea 'i he taimi kotoa pē, “fakaongoongo kiate ia, pea 'e fakatonutonu 'e ia ho ngaahi 'alungá” (Lea Fakatātā 3:6). ■

Na'e ha 'u ha fakakaukau kiate au: “Fai ho lelei tahá. Te ta lava fakataha 'o fai 'eni!

Fai 'e Palesiteni
Tōmasi S. Monisoni

FOUNGA KE KEI MO'UI TAAU AÍ

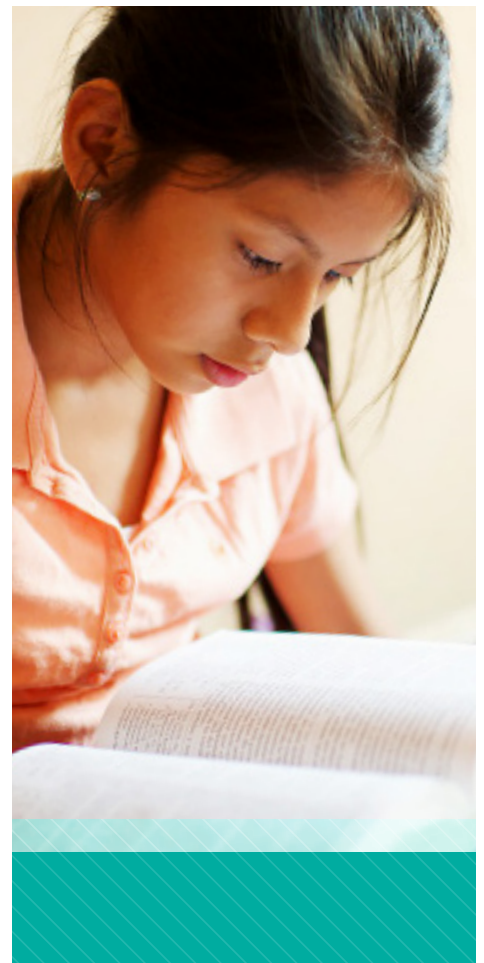
Kuó u mo'ui fuoloa fe'unga ke u sio tonu 'i he mafuli e tu'unga fakaangama'a 'o e sosaietí. Kuo 'osi atu e taimi ia na'e meimei fenāpasi lelei ai e tu'unga mo'ui 'a e Siasí pea mo e sosaietí, ka kuó na faikehekehe lahi 'eni kinaua pea 'oku faka'au pē ke toe lahi ange.

'Oku fakafōtunga 'e ha ngaahi hele'uhila mo e ngaahi polokalama televisone lahi ha tō'onga 'oku tu'u fehanganagai hangatonu mo e ngaahi fono 'a e 'Otuá. 'Oua na'a tuku ke mou mo'ulaloa ki he ngaahi fakahala mo e 'uli 'oku fa'a ma'u aÍ. Ko e fakalea 'i he kongala lahi 'o e ngaahi fasi 'o e 'aho ní 'oku 'i he tu'unga tatau. Ko e ngaahi lea ta'efe-unga 'oku mafola lahi 'iate kিতautolu he 'aho ní na'e 'ikai meimei kātaki'i ia 'i he kuo hilí. 'Oku ou kole kiate kimoutolu ke 'oua na'a mou lea 'aki pe fai ha fa'ahinga me'a he 'ikai ke mou lava 'o lau-kau 'aki.

Fakamama'o kakato mei he ponokalafí. 'Oua na'a ke tei-tei mamata ai. Kuo 'osi fakamo'oni'i 'oku hoko ko ha ivi ma'unimā 'oku

mātu'aki faingata'a ke ikuna'i. Faka-ehi'ehi mei he 'olokaholó mo e tapaká pe ha fa'ahinga faito'o kona tapu pē, pea mo ha fa'ahinga ma'unimā 'e faingata'a fau ke ke ikuna'i.

Ko e hā te ne malu'i koe mei he angahala mo e kovi 'okú ne 'ākilotoa koé? Te u kei pehē ko ha fakamo'oni mālohi ki hotau Fakamo'uí mo 'Ene ongoongolelei te ne fakapapau'i atu ke ke haó. Kapau kuo te'eki ke ke lau e Tohi 'a Molomoná, lau ia. Kapau te ke fai ia 'i he fa'a lotu, 'i he loto holi fakamātoato ke 'ilo e mo'oní, 'e fakahaa'i atu 'e he Laumālie Mā'oni'oni kiate koe 'a e mo'oní. Kapau 'oku mo'oni—pea tā ko—Siosefa Sāmitá ko ha palōfita na'e mamata ki he 'Otuā ko e Tamái mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí. 'Oku mo'oni 'a e Siasí. Kapau kuo te'eki ai ke ke ma'u ha fakamo'oni ki he ngaahi me'a ni, fai e me'a 'oku fie ma'u ke ke ma'u ai iá. 'Oku mahu'inga ke 'i ai ha'o fakamo'oni pē 'a'au, he 'e fāi pē pea ngata hono tokoni'i koe 'e he fakamo'oni 'a e ni'ihī kehé. Ko hono ma'ú pē, 'e fie ma'u leva 'e

he fakamo'oni ke tauhi ke mahu'inga mo mo'ui 'o fou he talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea 'i he lotu mo e ako ma'u pē 'o e folofolá. Ma'u-lotú. Ma'u-seminelí.

Kapau 'e 'i ai ha me'a 'e fehalaaki 'i ho'o mo'uí, 'oku 'i ai ha founga ke ke hao ai. Ta'ofi ha fa'ahinga anga ta'e-mā'oni'oni pē. Tala-noa mo ho'o pīsopé. Ko e hā pē 'a e palopalemá, 'e lava ke fakalelei'i 'o fou he fakatomala totonú. Te ke lava 'o toe ma'a (vakai, T&F 58:42).

Na'e fakamatala'i 'e he Fakamo'ui 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'a 'Ene 'i he māmaní kae 'ikai 'o e māmaní Iá. 'E lava foki ke tau 'i he māmaní kae 'ikai 'o māmani 'a kিতautolu, 'i he'etau fakasitu'a'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi akonaki halá. Tu'u ma'u 'i he me'a kuo fekau 'e he 'Otuá. ■

Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 2011.

FEKUMI KI HE 'OTUÁ

Kuo té'eki ai ke u ma'u ha ongo'i nonga mālohi pehē 'o tatau mo e taimi na'á ku 'alu ai ki he seminell.

Fai 'e Ismael Ezequiel Polanco Almonte

Na'á ku fifili ki he natula 'o e 'Otuá 'i he taimi na'á ku kei ta'u valu aí nai. Na'e lau he'eku tama'i 'i ha 'aho 'e taha 'a e ngaahi tala'ofa mei he tohi 'a Sēmisi, tokua kapau 'oku tau masiva 'i he potó, te tau lava 'o "kole ki he 'Otuá, 'a ia 'oku foaki lahi . . . pea 'oku 'ikai valoki'i; pea 'e foaki ia kiate ia" (Sēmisi 1:5). Na'e

ongu ki hoku lotó 'a e ngaahi lea ko iá mo tohitongi ia he'eku fakakaukaú.

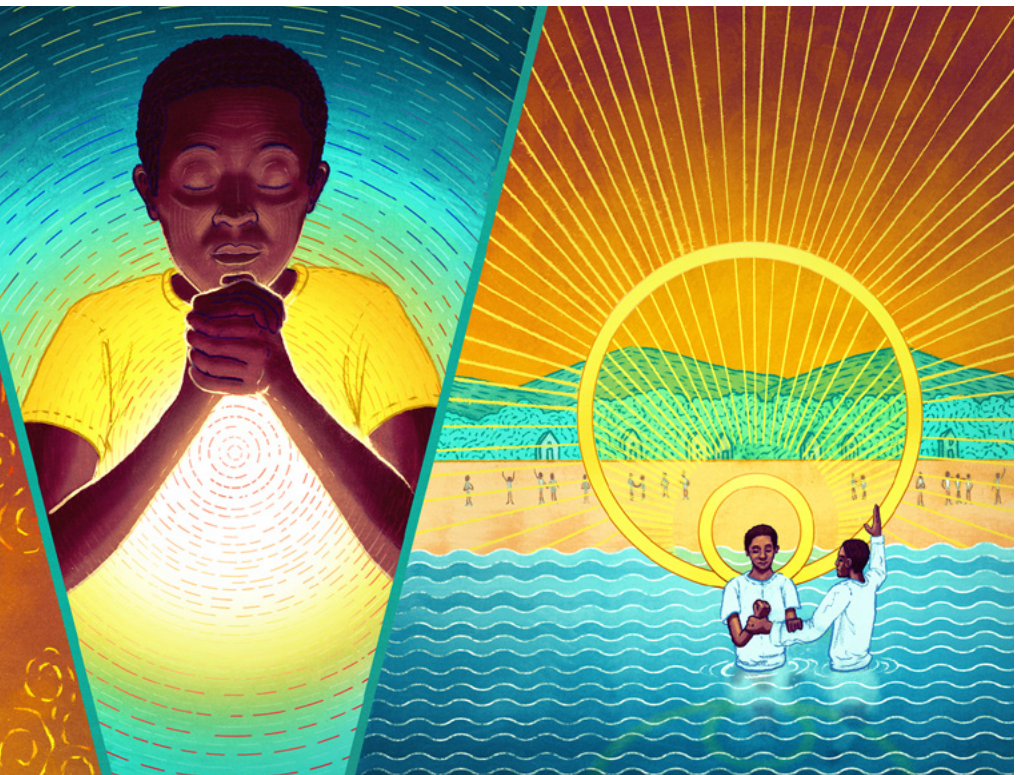
Na'á ku lotua ki he 'Otuá 'i he taimi na'á ku toko taha ai 'i hoku loki mohé, 'o kole ke Ne fakahā mai kiate au pe ko e siasi totonú 'eni 'oku ou 'alu ki aí. Na'á ku loto ke Ne tali mai kiate au he taimi pē ko iá. Ka na'e 'ikai ke hoko ia. Na'e 'ikai ke fai 'e he 'Otuá 'eku fie ma'ú, pea na'á ku loto mamahi 'i he 'ikai ke Ne tali mai he taimi pē ko iá 'eku lotú. Na'á ku fie ma'u ke 'ilo'i! Kuó u 'osi fai e me'a na'á ku pehē ne fe'ungá.

Na'á ku ma'u ha faingamālie 'i he'e-ku tupu haké ke kumi 'a e talí 'i ha ngaahi siasi lahi. Na'á ku toe puputu'u lahi ange 'i he'eku fai 'ení. Na'e tu'u fehangahangai 'a e tokotaha kotoa, pea na'a nau heliaki 'eku ngaahi fehu'i fekau'aki mo e natula 'o e 'Otuá.

Na'á ku pehē 'i ha ngaahi ta'u lahi kimui ange, 'i he'eku ongosia he fekumí, "Oku 'ikai ha tali ia."

Na'á ku kamata leva ke fai ha ngaahi me'a 'oku fai 'e ha ni'ihi 'o e to'u tupu 'o onopōni, hangē ko e inu kavamālohí mo kau 'i he ngaahi me'a fakahē lahi 'o e māmaní. Ka na'á ku faai hifo ke toe kovi ange 'i he uike kotoa pē, he ko 'eku ngaahi filí, na'e 'ikai ko e lelei tahá ia. Na'e toe 'ai au 'e he'eku ngaahi tō'onga koví, ke u toe mama'o ai mei hoku fāmilí, 'a ia na'a nau poupu'u ma'u pē aú.

Ka na'e toe foki mai 'eku faka'amú ke u fehu'i ki he 'Otuá. Na'á ku lotu ai, "Tama'i, 'oku ou tatali atu. Kuó u fekumi, pea 'oku té'eki ai pē ke u ma'u. 'Oku tala'ofa 'e he folofolá ha tali, ka 'oku 'ikai hoko ha me'a ia. 'Afio mai. 'Oku ou

tuēnoa. 'Oku ou fie 'ilo, ka 'oku 'ikai ke u 'ilo'i e founa ke 'ilo'i ai Koé."

Na'á ku ongo'i 'oku vela māfana hoku fatafatá 'o hangē ha mo'unga afi 'i loto 'iate au, 'i he fo'i taimi pē ko iá, kae 'ikai kimu'a pe kimui ange ai, ka 'i he taimi pē ko ia na'á ku fie ma'u aí. Ne 'ikai ke u toe lava 'o mata'ofi hoku lo'imatá. Na'á ku 'ilo ko e tali ia ki he'eku fehu'i.

'I he taimi na'á ku 'i 'apiako ai he ho'atā efiáfí, na'á ku lolotonga fakakaukau ki he'eku talí, fe'unga mo e fehu'i mai 'e hoku kaungāme'a mamaé, "Isime'eli, ko e hā 'okú ke fakakaukau ki a?" Na'e 'ikai ke u fai ange ha tali mo'oni he taimi ko iá, ka na'á ku tala-ange na'á ku fakakaukau ki he matā-tahí pea na'á ku fie 'alu 'o mamata 'i he hopo 'a e la'aa he pongipongi. Na'á ku fakaafe'i ia ke ma ō.

Na'á ne malimali mo ne pehē mai, "He 'ikai ke u lava."

"Ko e hā hono 'uhingá?" Ko 'eku 'eké ange ia. "Ko e hā ha me'a 'okú ke fai hengihengia he pongipongi?"

Pehē mai leva ia, "Semineli."

"Semineli? Ko e hā 'a e semineli?" Ko 'eku 'eké angé ia. Na'á ne fakamatala'i mai ko ha ngaahi kalasi 'oku fakahoko 'e hono siasí.

"Ko e hā hono fuoloa ho'o 'alu ki ha lotu? Ne u 'ohovale pea ko 'eku 'eké ange ia.

"'Ikai ke u manatu'i 'e au hono fuoloá. Ko ha mēmipa au 'o e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní."

Na'á ku talaange 'oku ou fie 'alu 'o sio. Na'á ku 'ilo'i loto pē ko e tali ia ki he ngaahi ta'u lahi 'o 'eku lotú.

Na'á ku 'ā hake 'i he 'aho hono hokó he 5:30 pongipongi 'o 'alu ki he semineli. Ko e me'a faka'ohovale tahá ko 'enau ako 'a e Tohi Tapú. Te u lava ke pehē kuo te'eki ai ke u ongo'i ha nonga lahi pehē 'o hangē ko e taimi na'á ku hū ai ki he falelotu 'o e kolo 'i Matanisitá, he Lepupelika Tominikení, 'a ia na'e fakamatala'i ai 'a e tokāteline haohaoá, 'oku ifo ki he laumālie kuó ne kumia fakamātoató. Na'e fakafonu 'e he ngaahi himi na'e hiva'i 'eku fakakaukau mo hoku lotó 'aki ha fo'i fakakaukau: "Ko e mo'oni 'eni."

Na'á ku fakakaukau, "Mani, 'oku ou fie ongo'i 'eni 'i he 'aho kotoa pē." Na'á ku 'eke pe ko e fē taimi ke u toe foki mai aí, pea 'omai 'e he faiakó, ko e kaungāme'a 'o 'eku fine'eikí, 'a e taimi tēpile 'o e kalasí mo fakaafe'i au ke u ha'u ki he ngaahi houalotu 'a e koló he Sāpaté.

Talu mei ai, mo 'eku 'ā he Mōnite ki he Falaite kotoa 'i he taimi 5:30 'o 'alu ki he semineli pea ki he lotú he Sāpate kotoa pē. Na'e 'ikai ke u lava 'o li'aki. Kuó u ma'u 'a e me'a na'á ku fekumi ma'u pē ki aí.

Ko e fakamamahí, he na'e 'ikai ha kau faifekau ke nau ako'i mo papitaiso au. Hili ha ta'u 'e taha mo e konga pea mo e lotu lahi fau, na'e a'u mai 'a e kau faifekau, 'o ako'i au 'i he ngaahi lēsoni fakafaifekau kátoa 'i ha uike pē 'e taha. 'Oku ou manatu'i 'a e momeniti na'e fakauku ai au 'i he tahi lanu pulū he matātahi faka'ofofa 'i homau ki'i koló.

Kuó u ma'u he taimi ni 'a e faingamālie 'o 'ikai ke u toe hoko ko ha muli pe 'aunofo (vakai, 'Efesō 2:19) ka ko e tokoua 'o kinautolu kotoa kuo 'osi hū ki he hala 'o e 'Eikí, 'a e hala lausi'i mo fāsi'i. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'á ne fa'ū 'i Sanitiako, Lepupelika Tominikení.

Fai 'e 'Eletā
Randy D. Funk
'O e Kau
Fitungofulú

Ko 'Etau 'i he Feitu'u 'Oku Totonu Ke Tau 'i Aí

Na'á ku nofo 'i Manitai, 'Iutā, USA 'i hoku ta'u 11. Na'e 'omai he'eku faiako Palaimelí, 'i he kamata'anga 'o e ta'ú, ha ki'i toki faka'ofu'ofa te ke lava 'o tā 'akau 'aki.

Na'á ne pehē, "Ko ia pē 'e tu'o lahi taha 'ene ha'u ki he Palaimelí he ta'u ní, te ne ma'u 'a e tokí." Na'á ku fakapapau he taimi pē ko iá ke u ha'u he uike kotoa pē. Na'á ku ma'u 'a e ki'i tokí 'i he faka'osinga 'o e ta'ú!

Ne 'ikai hano taimi kuo hoko hoku ta'u 12. Na'e fakanofu au ko ha tikoní. Na'e hiki hoku fāmilí, 'i

he meimei taimi ko 'ení, ki Metisoni, Uisikonisini, USA. Na'á ku 'ofa ki hoku ngaahi kaungāme'á, ka na'á ku fiefia ke ma'u ha ngaahi kaungāme'a fo'ou. Na'e lahi 'aupito ange 'a Metisoni ia 'i Manitai. Na'e lahi hoku 'apiako fo'ou. Na'e 'ikai ke tokolahi e kāingalotu 'o e Siasí. Na'e fakaafe'i au ki ha paati he 'aho 'e taha 'e ha tamaiki 'iloa. Ka na'e pō tatau pē 'a e pātí mo ha 'ekitiviti 'a e Siasí. Na'á ku 'ilo'i 'oku totonu ke u 'alu ki he 'ekitivitií. Na'á ku ako mei ha'aku a'usia 'i he Palaimelí 'oku hoko mai 'a e ngaahi me'a lelei 'i he taimi 'oku ou faivelenga

'o kau 'i he'eku ngaahi houalotu 'i he Siasí. Na'á ku fakamālō ange he'enau fakaafe'i aú, mo fakamatala'i ange 'a e 'uhinga he 'ikai te u 'alu ange aí.

Na'e talanoa 'a e taha kotoa he akó ki he pātí, 'i he 'aho hono hokó. Na'a nau inu kava mālohi he pātí, pea na'e palopalema lahi 'a e taha kotoa pē na'e 'alu ki ai! Na'á ku fakamālō 'i he'eku 'i he feitu'u na'e fie ma'u ke u 'i aí.

'Oku ou fakamālō 'i he'eku 'alu ki he Palaimelí mo e ngaahi houalotu kehe 'a e Siasí 'i he'eku kei tupu haké. Na'á ku ako ai ki

'UNU KE OFI KIA SĪSŪ

'I he siasí, 'oku tau ako ai ki he founa ke fai ai ha ngaahi fili lelei pea hoko ko e kau muimui lelei ange 'o Sīsū. Fakafonu 'a e ngaahi laine 'ataá ke tokoni ki he fānau 'i he fakatātaá ke nau 'ilo e me'a 'oku totonu ke faí.

1. "Kae _____ 'akimoutolu kiate kimoutolu" ('Efesō 4:32).
2. "'Oku monū'ia 'a e _____" (Mātiu 5:9).
3. "'O ka mou ka 'i he _____" 'o homou kāingá, 'oku mou 'i he tauhi pe 'o homou 'Otuá" (Mōsaia 2:17).
4. "Kapau 'oku ai ha me'a 'oku _____, faka'ofa'ofa, pe ongoongo lelei pe _____, ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fekumi ki ai" (Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13).

he ngaahi me'a mahu'inga fekau'aki mo e ongoongolelei. Pea na'á ku fiefia 'i he ngaahi 'ekitivitii. 'Oku tāpuaki'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke 'i he feitu'u 'oku totonu ke tau 'i aí mo fai e me'a 'oku totonu ke tau faí. 'Okú Ne fakamālohia 'etau tuí. 'Okú Ne malu'i kitautolu mei he 'ahi'ahí mo e faiangahalá.

'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:63, na'e folofola ai 'a Sīsū, "Unu'unu mai kiate au pea te u 'unu'unu atu kiate kimoutolu."

'I he'etau kau atu ki he'etau

ngaahi houalotu 'a e Siasí, kau ai 'a e houalotu sākalamēnití, 'oku tau 'unu 'o ofi ange ai ki he Tamai Hēvaní pea mo Sīsū Kalaisi. 'Oku tau ako ai 'a e ngaahi mo'oni mahu'inga ke ne tataki 'etau ngaahi filí lolotonga e uiké, tatau pē 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau 'i he lotú ai pe 'ātakai 'o e ni'ihí 'oku tatau 'etau tui fakalotú. 'I he taimi 'okú ke mo'ui angatonu aí, 'e tokoni'i koe 'e he Laumālie Mā'oni-oní ke ke 'ilo'i 'a e feitu'u 'oku fie ma'u ke ke 'i aí mo e me'a 'oku totonu ke ke faí. ■

*Ko e hā 'e 'oange ai 'e
Kulenipā ha nge'esi
hina kia Kesí?*

Ko e Ki'i Fo'i Hina o e Fakalongolongo

Fai 'e Ray Goldrup

Makatu'unga 'i ha talanoa mo'oni

“Oku ou tuku 'a e melinó kiate kimoutolu, ko 'eku melinó 'oku ou foaki kiate kimoutolú” (Sione 14:27).

Na'e siofi 'e Kesí e nge'esi hina motu'á mo fulifulihi 'i hono nimá. Na'e si'isi'i mo lanumata pane-funefu, mo ha fo'i 'umosi 'i he ngutu'i hiná. Na'e foaki ange 'e Kulenipā Lāsolo kiate ia 'i he hili 'ene papitaisó.

“Ko e hā ia?” Ko e fehu'i ange ia 'a Kesí. “Oku ou 'ilo'i ko e fo'i hina—ka 'oku 'ikai ha me'a 'i loto.”

Pehē ange 'a Kulenipā, “Si'i, 'oku fonu.”

Na'e lulu'i 'e Kesí 'a e fo'i hiná. “Oku ngali nge'esi ia kiate au.”

Na'e kata 'a Kulenipā. Na'á ne fusi'i 'a e fo'i 'umosi peá ne puke-puke 'a e ki'i fo'i hiná ofi ki he telinga 'o Kesí. Na'á ne fanafana ange leva, “Okú ke lava 'o fanongo ki ai?”

“Fanongo ki he hā?” Ko e fanafana ange ia 'a Kesí.

Na'e malimali pē 'a Kulenipā. Peá ne pehē ange, “Fakalongolongo.” Peá ne toe 'umosi leva 'a e fo'i hiná. “Oku faingata'a ke ma'u 'a e fakalongolongo 'i he māmani 'o e 'aho ní. 'Oku hangē ia ko e faito'ó, ko e tulutā kotoa pē 'oku mahu'inga hangē ko e koulá.”

Na'e fakamālō ange 'a Kesí pea

'alu leva mo e me'a'ofa 'a Kulenipaá ki 'api. Ka na'e 'ikai ke fu'u fakakaukau fēfē ki ai.

'Osi ha ngaahi uike si'i mei ai kuo si'i mālōlō e fa'ē-tangata 'a Kesí ko Vēnisí. Hili e me'afaka'eikí, na'e tokolahi e kāinga na'e fakatefua he loki talitali 'o e fale 'o Kesí ke talanoa. Ka ne hola 'a Kesí ia ki hono lokimohé 'o tāpuni'i 'a e matapāa. Na'e lava pē ke ne fanongo atu ki he 'alamuhu e le'o 'o 'ene ongomātu'á mo e kāingá he lotofalé.

Na'e fakatokanga'i 'e Kesí 'a e fo'i hina lanumata motu'á 'i hono funga tesí peá ne to'o mai. Na'á ne fulifulihi ia 'i hono nimá. Na'e pehē 'e

Kulenipā na'e hangē 'a e fakalongo-longó ko ha faito'ó. Na'e fie ma'u 'e Kesi ha nonga mo ha fiemālie 'i he hili e mālōlō 'a e Fa'ē-tangata ko Vēnisí.

Na'e fusí 'i 'e Keisi 'a e 'umosí mei he fo'i hiná peá ne fakatū'ulu 'i ia 'i hono 'ulú, ko e 'ai pē ke hangē 'okú ne hua 'i ki tu'a ha ki'i fakalongolongo. Na'á ne 'ilo'i *mo'oni* 'oku 'ikai fonu e fo'i hiná he fakalongolongo. Ka na'á ne 'ilo'i na'á ne fie ma'u ha taimi lōngonoa ke ne ongo'i ofi ai ki he 'Otuá.

Na'á ne ongo'i 'oku fakatē lo'i-mata. He 'ikai ke toe 'i ai e Fa'ē-tangata ia ko Vēnisí—he 'ikai toe

'i ai ha tūkuhua ngalivale ia, he 'ikai ha toe fefa'uhi mo ia. Na'e mamahi e loto 'o Kesí 'i he'ene 'ofa ki aí.

Ka na'e ongo'i 'e Kesi 'i he'ene lōngonoá ha fa'ahinga me'a fakafiefia na'e tupu 'i hono lotó, 'o ne holoki 'a e mamahí. Na'á ne manatu 'i he 'ikai mole 'aupito 'a e Fa'ē-tangata ko Vēnisí; ko 'ene hiki atu pē ki he maama hokó. 'E mo'ui 'o laui kuonga 'a e taha kotoa tu'unga 'ia Sisū Kalaisi mo e palani 'o e fakamo'uí. Na'e 'ilo 'e Kesi 'e 'i ai ha 'aho 'e lava ai ke toe mamata ki he'ene Fa'ē-tangata ko Vēnisí.

Na'e ongo'i fiemālie 'a Kesi 'i he'ene to'oto'o 'a e fo'i hiná. Na'á ne 'ilo'i na'e hoko 'eni tu'unga 'i he Laumālie Mā'oni'oní kae 'ikai ko e fo'i hiná. Kuo toki fakamanatu ange pē 'e he fo'i hiná kiate ia ke fakalongolongo kae lava ke ne ongo'i 'a e Laumālie Mā'oni'oní. Na'á ne 'umosi leva 'a e fo'i hiná peá ne fokotu'u ki lalo.

Pea foki leva ki loto fale ki hono fāmilí. Na'e lava ke 'alu mo e nonga pea mo e fiemālie 'a e Laumālie Mā'oni'oní 'i loto 'iate iá, neongo 'ene mavahe mei hono lokí. ■

'Oku nofo e tokotaha 'okú ne fai e talanoá 'i 'Iutā, USA.

Fai 'e Laura Goodrich
Makatu'unga 'i ha talanoa
mo'oni

Na'e siofi
'e Litia e
teuteu 'a e
Fine'eiki ki
he ngāué.
Na'e 'ai 'e
he Fine'eiki
ha lipisitiki
faka'ofa'ofa
lanu pingi-
kī. Na'á ne hā
faka'ofa'ofa.

Na'e sio 'a Litia ki he
sio'atá. Na'á Ne ongo'i
loto mamahi. Pehē
'e Litia, "Oku
'ikai ke 'i ai
ha'aku lipi-
sitiki." "Pea
'oku 'ikai
ke u faka-
'ofa'ofa."

Na'e
kuku ma'u
ia 'e he
Fine'eiki.
'Oku 'ikai

Nimá, Lotó, mo ha Malimali

ko e 'ai pe lipisitiki
'a e me'a 'okú ne
'ai 'a e kakaí ke
nau faka'ofa-
'ofá. Hoko 'o
mālohi mo
angalelei 'okú
ne ngaohi e
kakaí ke nau
faka'ofa'ofa."

"Okú ke
mālohi mo anga-
lelei 'i he taimi
'oku tokoni ai ho
nimá ki he ni'ihī kehé.

"Okú ke mālohi mo
angalelei 'i he taimi
'oku 'ofa ai ho lotó
ki he taha kotoa
pē.

"Pea 'okú ke
mālohi mo
angalelei 'i
he taimi 'okú
ke malimali
aí. 'Oku 'ai 'e
he me'a ko
iá 'a e taha
kotoa 'okú

ke 'iló ke fiefia mo ia.

“Oku 'ai 'e he ngaahi mālohi mo angalelei koe ke ke faka'ofa'ofa 'i loto, kae 'ikai ki tu'a pē.”

Na'e fie ma'u 'e Litia ke ne hoko 'o mālohi mo angalelei.

Na'á ne faka'aonga'i hono ongo nimá ke 'ave

'a e meilí kia Kulenipā.

Na'á ne foaki 'ene kongakūkisi sokoleti faka'osí ki he ta'ahine 'okú ne tokoua 'akí.

Na'á ne ongo'i ha loto 'ofa 'i he taimi na'á ne va'inga ai mo hono kaurngā'api fo'ou. Na'á ne ongo'i ha loto 'ofa 'i he taimi na'á ne foaki ai ha taki sēniti 'e hongofulu ki ha kīi ta'ahine tānaki pa'anga ma'á e kau tukuhausiá.

Na'á ne malimali ki he kakai na'á ne sio ki aí. Na'a nau malimali ange foki.

'I he pō ko iá na'e tala-ange 'e Litia ki he Fine'eikí, “Okú ke mo'oni! 'Oku ou ongo'i mālohi mo angalelei. Na'á ku faka'aonga'i hoku nimá mo hoku lotó pea mo 'eku malimalí he 'ahó ni.

Na'e malimali 'a e Fine'eikí 'Okú ke mālohi mo angalelei, 'o hangē pē ko hono fie ma'u koe 'e Sīsuú!” ■

'Oku nofo e tokotaha na'á ne fa'u e talanoá 'i Tutā, USA.

Fai 'e Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Ko e hā 'oku fu'u mahu'inga ai 'a e fāmilí?

Ko e fāmilí ko e founga lelei taha ia ke lava 'o hoko ai e palani 'o e fiefia 'a e 'Otuá.

Ko e palani 'a e 'Otuá ke mali 'a e tangatá mo e fefiné pea 'i ai ha fānau.

Nā'e toe fakahā mai foki 'e he 'Otuá 'oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á honau fāmilí ke muimui 'ia Sisū Kalaisi.

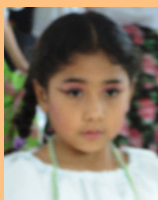
'Oku tokoni 'a e ngaahi fāmilí faivelengá ke mālohi mo mo'ui lelei 'a e ngaahi koló mo e ngaahi pulé'angá.

KO 'ETAU PĒSÍ

'Oku tatau 'a Sīsū mo ha tauhisipi lelei, pea ko 'Ene fanga sipi kitautolu. 'Okú Ne fie tauhi kitautolu.

Vikatōlia P., ta'u 10, Vahefonua Fetaloló, Palāsila

Na'á ku a'usia ha me'a lelei 'i he taimi na'á ku ta'u fitu ai. Na'á ku fie 'ilo pe na'e mo'oni 'a e Siasí. Ko ia, na'á ku lotu leva 'o fehu'i ki he'etau Tamai Hēvaní. Na'e 'osi 'eku lotú, peá u tokoto

leva ke mohe. Na'á ku misi na'e fakahā mai 'e Sīsū Kalaisi ki te au, "Ko e Siasí mo'oni 'eni." Na'á ku manatu'i 'eku misi, 'i he taimi na'á ku 'ā hake aí, pea na'á ku 'ilo na'á ku 'i he Siasí mo'oni.

Milenitā R., ta'u 9, Kueletalo, Mekisikou

'Oku ou fiefia ke hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí. Ko hoku kaume'a 'a Sīsū Kalaisi pea 'okú Ne malu'i au mo hoku fāmilí. 'Oku ou sai'ia ke 'ahi ki he tempalé. 'Oku ou sai'ia 'i he efiafi fakafāmilí 'i 'apí mo e Palaimelí.

'Enisela M., ta'u 11, Kōloni, Panamā

Na'a mau fakakaukau ke fa'u ha mōtolo 'o e Tempale Monitiviō 'Ulukuai, ke hoko ho ha taumu'a 'i he'emaui kii tohi Tui ki he 'Otuá. Na'e fe'unga mo ha ta'u 'e taha, ka na'e mahu-'inga ia. 'I he taimi ne hoko ai homau ta'u 12, ko 'emaui taumu'á leva ke o ki he tempalé.

Samuela O., ta'u 10, mo 'Enisou S., ta'u 11, Potungāue Livelé, 'Ulukuai

KO HO TAIMÍ 'ENI!

Te ke lava 'o vahevahe e me'a náá ke a'usiá, ho'o fakamo'oni, mo e taá mo 'Etau Pēsí. 'Ímeili ki he liahona@ldschurch.org pea fakakau mai ai e tohi fakangofua 'a e mātu'á, pe 'alu ki he liahona.lds.org 'o lomii 'i he "Submit an Article."

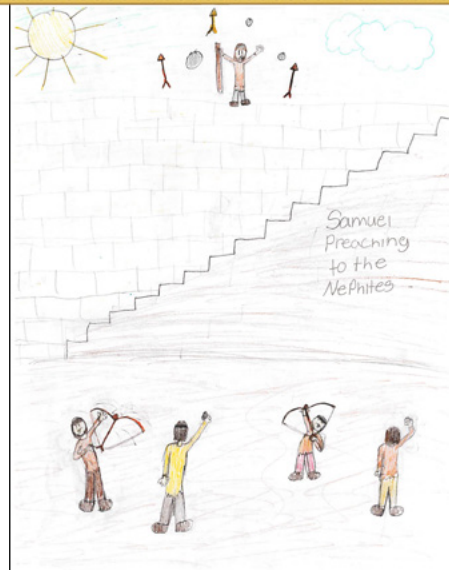
Na'e Fakamo'oni 'a Samuela

Ko Samuelá ko ha palōfita pea ko e tangata Leimana. Na'e fakahā 'e he Tamai Hēvaní kia Samuela ke tala ki he kakai Nifai faiangahalá ke nau fakatomala. Na'e 'ikai faka'atā 'e he kakai Nifai ke hū 'a Samuela ki honau koló, ko ia, na'á ne tu'u 'i he funga 'ā 'o e koló. Na'a nau lisingi ia 'aki ha ngaahi maka mo fana-ngahau'i ia. Ka na'e malu'i ia 'e he Tamai Hēvaní. Na'e fakahā 'e Samuela ki he kakaí 'a e me'a na'e finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke nau fanongo ki aí.

Na'á ku manavasíi 'i ha taimi 'e taha koe'uhí he na'e pau ke u fai 'eku fakamo'oni. Ko e taimi na'á ku fai ai 'eku fakamo'oni, na'e 'ikai ke u toe manavasíi.

Seisi C., ta'u 6, 'Alesona, USA

Lōleni P., ta'u 11, 'Iutā, USA

Kosi, pelu, pea tauhi 'a e kaati tukupā ko 'ení!

Te u Lava 'o Fakamo'oni!

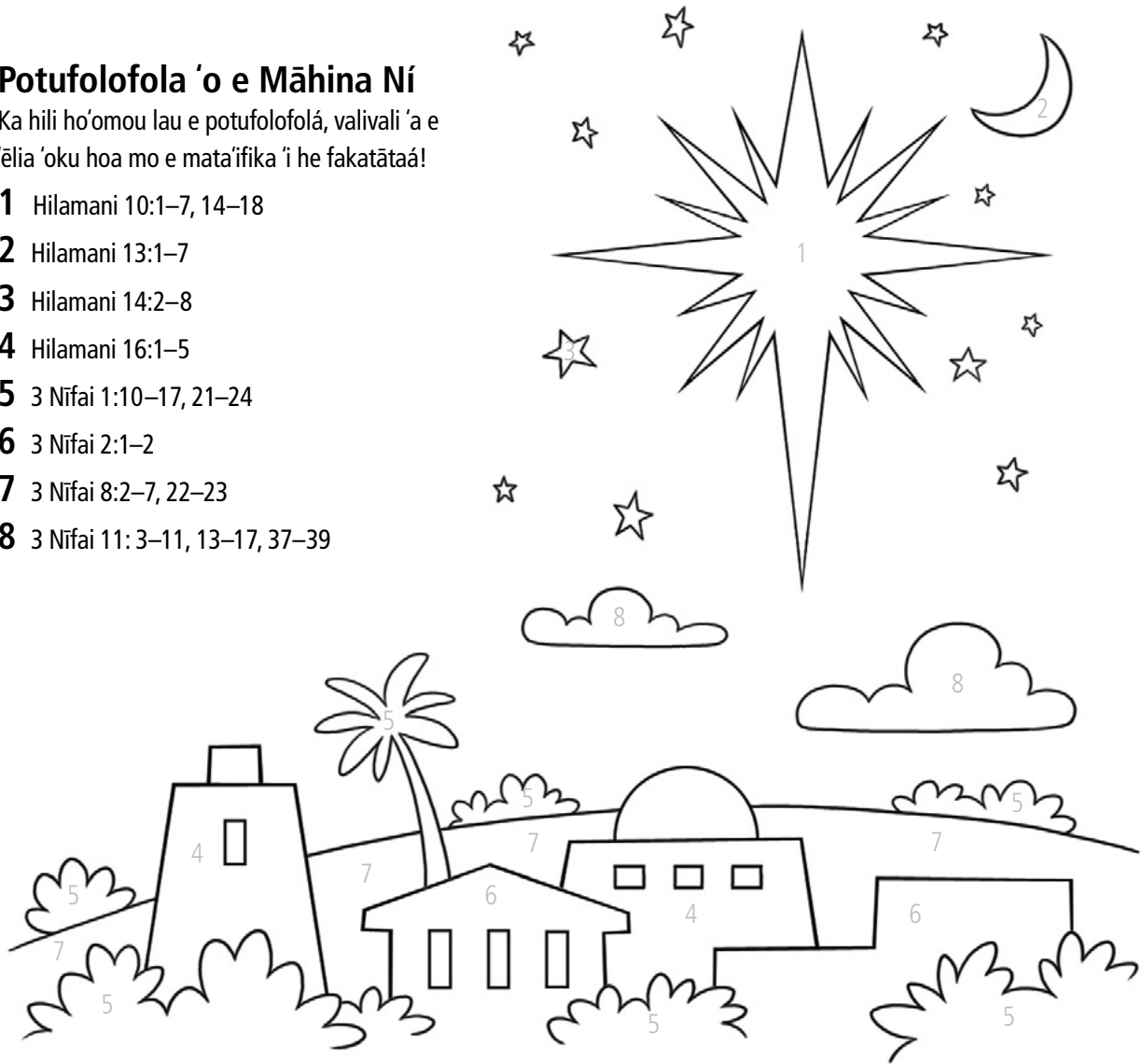
- Ako ma'uloto 'a e Hilamani 14:8.
- Tokonií ha níihi kehe ke nau fili 'a e totonú 'aki ha'ó hoko ko ha fa'ifa'itaki- 'anga lelei 'i he uiké ni.
- Mamata 'i he vahe 40 ki he ngaahi talanoa 'o e Tohi 'a Molomoná he scripturestories.lds.org.
- 'Oku ou fakatukupaaí au ke . . .

SAMUELA

Potufolofola 'o e Māhina Ní

Ka hili ho'omou lau e potufolofolá, valivali 'a e 'ēlia 'oku hoa mo e mata'ifika 'i he fakatātaá!

- 1 Hilamani 10:1–7, 14–18
- 2 Hilamani 13:1–7
- 3 Hilamani 14:2–8
- 4 Hilamani 16:1–5
- 5 3 Nīfai 1:10–17, 21–24
- 6 3 Nīfai 2:1–2
- 7 3 Nīfai 8:2–7, 22–23
- 8 3 Nīfai 11: 3–11, 13–17, 37–39

TĀ FAKATĀTĀ 'A JARED BECKSTRAND

Ko e Fetu'u Fo'ou

Ko ha me'a 'e taha na'e talaange 'e Samuela ki he kakai Nīfai, 'E vavé ni hano 'alo'i 'o Sīsū Kalaisi pea 'e hoko ia ko e Fakamo'ui. 'E hopo ha fetu'u fo'ou 'i he taimi 'e 'alo'i ai 'a Sīsú. Na'e 'ita ha kakai 'e nīihi mo feinga ke fakamamahī 'a Samuela. Na'e tui ha nīihi ki he'ene ngaahi leá mo loto ke papitaiso. Laukonga kau kia Samuela 'i he peesi 76–78. Pea kumi ha tukupā laukonga 'e taha 'i he makasini ka hokó! ■

'Oku Ako'i 'e Samuela Fekau'aki mo Sīsū

Ko Samuelá ko ha palōfita.
Na'á ne kaka ki he funga
'ā 'o ha kolo ke malanga.
Na'á ne talaange ki he
kakaí na'e fie ma'u ke nau
fakatomala mo tui kia Sīsū
Kalaisi.

Na'e ako'i 'e Samuela 'e
vavé ni hano 'alo'i 'o Sīsū.
'E hopo hake ha fo'i fetu'u
fo'ou. 'E kei maama pē 'a e
langí 'i he poó kakato!

Na'á ne ako'i ko e taimi
'e pekia ai 'a Sīsú, 'e
fakapo'uli 'i ha pō 'e tolu.
'E faka'auha ha ngaahi
kolo lahi fau.

Na'e tui ha kakai tokolahi
pea nau papitaiso. Na'e
'ikai tui 'a e toengá pea
na'a nau 'ita. Na'a nau
tolomaka'i 'a Samuela mo
fana-ngahau'i ia. Ka na'e
malu'i ia 'e he 'Otuá, 'o
'ikai lavea.

Na'e feinga 'a e kakai
na'e 'ikai ke tuí ke
nau puke pōpula 'a
Samuela. Ka na'e hola
'a Samuela.

‘Osi mei ai ha ta’u ‘e nima, na’e ‘alo’i ‘a Sīsū. Na’e
hopo hake ha fetu’u fo’ou ‘i he langí. Na’e tatau tofu
pē ia mo e me’a na’e ako’i ‘e Samuelá! ■

Mei he Hilamani 13–15, 3 Nifai 1:13–15, 21

Te u Lava 'o Totongi Vahehongofulu

TĀ FAKATĀAANĪ E ARRYL STOTT

Fai 'e Eletā
Mātiu Kauli
(1897-1953)

'O e Kōlomu 'o e Kau
'Aposetolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá

NGAAHI MANÁ

"Omai 'a e kau 'eletaá; 'oku 'ikai ke u fu'u ongo'i sai."

Na'e hū mai ha ongomātu'a ki hoku 'ōfisi 'i he meimei ta'u 'e taha mo e konga kuo hilí na'á na hapai mai ha ki'i tamasi'i. Na'e talamai 'e he tamai kiate au, "Kuó ma 'aukai mo hoku uai'fi 'i he 'aho 'e ua, pea kuó ma 'omi 'ema ki'i tamasi'i ke fai ha faingāue ki ai. Ko koe, kuo fekau'i mai kimaua ki aí."

Na'á ku pehē ange leva, "Ko e hā 'oku hoko ki aí?"

Na'á na pehē na'e fā'ele'i kui, tuli, pea mo noa, 'ikai ngāue lelei hono ngaahi uouá, 'ikai ke lava 'o totolo 'i hono ta'u nimá.

Na'á ku pehē loto pē "Ko e me'á 'eni. 'Ka 'oku 'ikai 'alu ki tu'a 'a e fa'ahinga ko iá, ka 'i he lotu mo e 'aukai [vakai, Mātiu 17:21]." Na'á ku ma'u ha kiihi'i tui ki he 'aukai mo e lotu 'a e ongomātu'a ko 'ení. Na'á ku tāpuaki'i 'a e ki'i tamasi'i, pea 'osi ha ngaahi uike si'i mei ai kuó u ma'u ha tohi: "Misa Kauli, pehē ange mai te ke lava 'o sio ki he'ema ki'i tamasi'i he taimi ni. 'Oku totolo. Ko e taimi 'okú ma teka'i ai ha fo'i pulu 'i he faliki 'oku totolo fakavavevave ki ai. 'Okú ne lava 'o sio. Ko e taimi 'okú ma pasi'i

ai homa nimá 'i hono funga 'ulú, 'oku puna. 'Oku lava 'o fanongo."

Na'e pehē 'e he kau toketaá ia he 'ikai ke nau toe lava ha me'a. Kuo fai ia 'e he 'Otuá. . . .

Na'e ui au ki ha 'api 'i ha ki'i kolo 'i Nu'usila 'i ha 'aho 'e taha. Na'e lolotonga teuteu'i ai 'e he kau fafine 'o e Fine'ofá ha sino 'o e taha 'o homau Kāingalotú. Kuo nau tuku hono sinó 'i mu'a he fu'u falé, 'o hangē ko 'enau uí, 'a e fale 'oku lōnuku mai ki ai 'a e kakaí 'o tangi laulau mo tangi pea mo tēngihia 'a e pekiá, fakafokifā kuo hū fakavave mai 'a e tokoua 'o e pekiá. Pehē mai ia, "Faingāue ki ai."

Pea pehē 'e he kakai tonu kei talavou 'o e fonuá, "Ko e hā e 'uhingá, 'oku 'ikai totonu ke ke fai ia. Kuo 'osi mate."

"Mou fakahoko ia!"

. . . Na'á ku 'i ai mo [ha taha Maui faivelenga]. . . . Na'e tū'ulutui 'a e tokotaha Maui kei talavou ni 'o ne tākai 'a e tangatá ni. Pea toki tū'ulutui 'a e tangata'eiki toulekeleká 'o tāpuaki'i mo fekau ke ne tu'u hake.

Ke ke sio mai he movete 'a e kau fafine 'o e Fine'ofá. Na'á ne tangutu hake 'o pehē mai, "Omi 'a e kau 'eletaá; 'oku 'ikai ke u fu'u ongo'i sai." . . . Na'a mau talaange na'e toki 'osi pē e faingāue ki ai, pea pehē mai ia, "Oi, ta ko ia." Na'á ne pehē, "Na'á ku 'osi mate. Na'á ku lava 'o ongo'i e foki mai 'a e mo'uí kiate aú 'o hangē ha tatala mai 'o ha sipi kafú." Na'e mo'ui ia 'o fuoloa ange 'i hono tokoua na'e hū mai 'o talamai ke faingāue ki aí. . . .

'Oku pule'i 'e he 'Otuá 'a e ngaahi 'elemēniti kotoa ko 'ení. Te ta lava 'o ala atu, pea kapau ko Hono finangaló ia, te ta lava 'o pule'i 'a e ngaahi 'elemēniti ko iá ke fakahoko 'aki 'Ene ngaahi taumu'á. ■

Mei he "Miracles," New Era, June 1975, 39-44, ko ha fakamatala ne to'o mei ha malanga na'e fai 'i ha fakataha lotu 'a e 'Univēsitī Pilikihami 'Iongi 'i he 'aho 8 Fēpueli 1953. Ko e faka'ilonga leá, fakamata'i tohi lahi mo e fakapalalakalafi na'e 'ai ke tatau.

Ko e hā 'etau 'uhinga ke 'amanaki lelei?

“Kapau te tau momoi hotau lotó ki he 'Otuá, kapau te tau 'ofa ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, kapau te tau fai hotau lelei tahá ke mo'ui 'aki e ongoongoleléi, pea tā 'e hoko 'a e 'apongipongí - mo e 'aho kotoa - ko ha ngaahi 'aho faká'ofó'ofa, neongo he 'ikai ke tau fakatokanga'i má'u pē 'oku pehē. Ko e hā hono 'uhingá? Koe'uhí he ko e finangalo ia 'o 'etau Tamai Hēvaní! 'Oku finangalo ke tāpuaki'i kitautolu. Ko e tefito'i kaveinga 'o 'Ene palani 'alo'ofa ki Hé'ene fānaú ko ha pale 'oku lahi mo e mo'ui ta'engatá!”

‘I he Makasini Foki ko ‘Ení

MA’Á E KAKAI LALAHÍ KEI TALAVÓÚ

Tuú Ma’u ‘ia Kalaisi

‘Okú ke faingata’a’ia ke matu’uaki e ngaahi matangi ‘o e mo’uí? ‘Oku fokotu’u mai ‘e Eletā mo Sisitā Keleitoni ha ngaahi founa ke fokotu’u ma’u ai ‘etau mo’uí ‘ia Sisū Kalaisi mo ‘ilo’i ‘a e me’a mo’oni te tau malavá.

p.42

MA’Á E TO’U TUPÚ

TOKATEU KI HONO KAHÁ’Ú

p.54

Ko e hā e kaunga ‘a e tulempoliní ki he kamata’i ha pisinisi? Fe’iloaki mo ‘Aleksanitulā, ko ha tokotaha tā’u 11 mei Mekisikou. Te ne lava ‘o fakamatala’i atu.

MA’Á E FĀNAÚ

Ko e Feitu’u ‘Oku Totonu Ke U ‘i Aí

p.66

‘Oku lahi ‘a e ngaahi founa te tau lava ai ‘o “tu’u ‘i he ngaahi potu toputapú.” ‘E founa fēfē ha’o lava ke tu’u ‘i he potu toputapu, ‘i ha feitu’u pē ‘okú ke ‘i ai?

